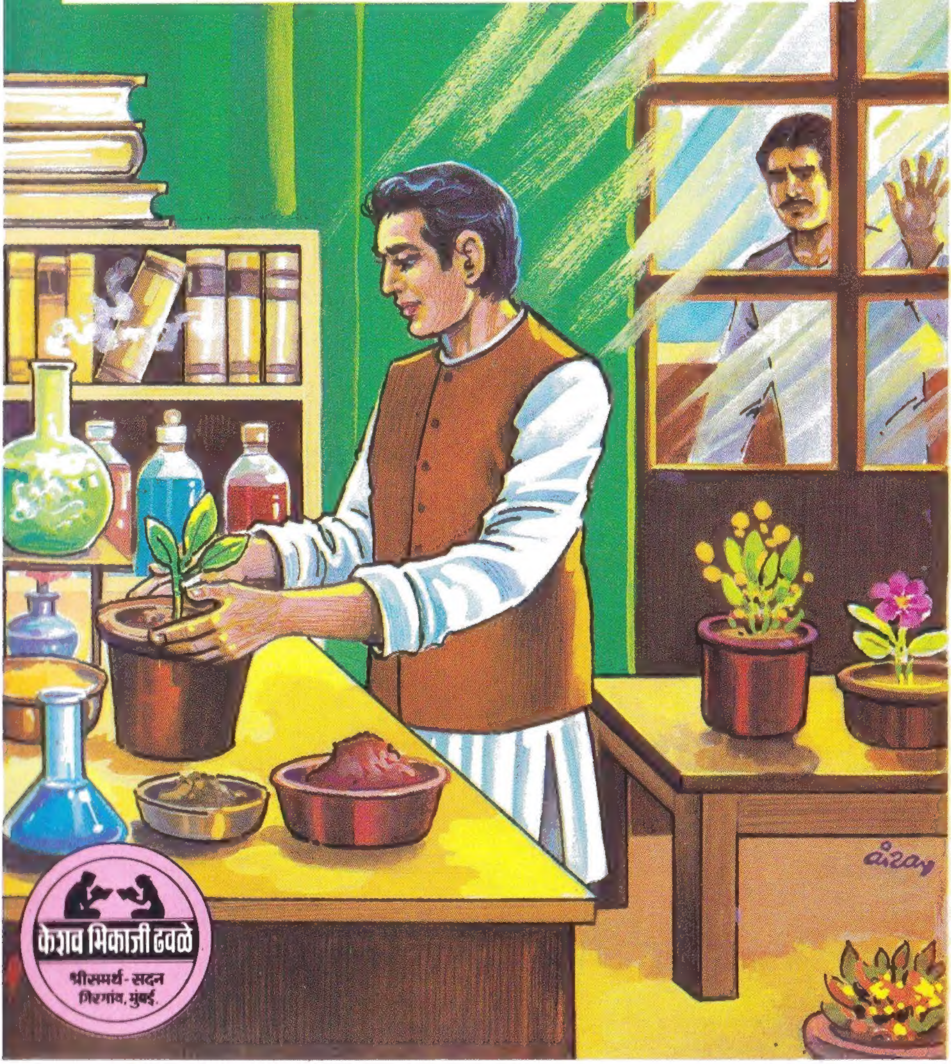
साने गुरुजींच्या गोड गोष्टी : ४

फुलाचा प्रयोग

केशव भिकाजी ढवळे
श्रीसमर्थ-सदन
गिरगांव, मुंबई.

करी मनोरंजन जो मुलांचे । जडेल नाते प्रभुशी तयाचे ।।

सानेगुरुजींच्या गोड गोष्टी सानेगुरुजींच्या गोड गोष्टी सानेगुरुजींच्या गोड गोष्टी

''करी मनोरंजन जो मुलांचे।
जडेल नाते प्रभुशी तयाचे।।''

गोड गोष्टी : भाग चौथा

फुलाचा प्रयोग

: लेखक :

सानेगुरुजी, एम्. ए.

सानेगुरुजींच्या गोड गोष्टी सानेगुरुजींच्या गोड गोष्टी सानेगुरुजींच्या गोड गोष्टी

संस्थेची १०० वर्ष

केशव भिकाजी ढवळे

श्रीसमर्थ-सदन
गिरगांव, मुंबई.

सन १९००-२०००

केशव भिकाजी ढवळे संस्था शताब्दी वर्ष गणेशचतुर्थी १९०० ते २०००

पहिली आवृत्ती १९४१,
सव्वीसावी आवृत्ती १९९१
पुनर्मुद्रणे १९९२, १९९३, १९९४
१९९६, १९९८
बत्तिसावे पुनर्मुद्रण १९९९

टाईपसेटिंग
अक्षय फोटो टाइपसेटर्स
१- चित्रकूट
डॉ. आंबेडकर मार्ग, ठाणे ४०० ६०१

मुद्रक
जस्मिन आर्टस्
सदाशिव गणेश परूळकर
वडाळा उद्योग भवन
वडाळा, मुंबई ४०० ०३१

प्रकाशक
ज्योती धनंजय ढवळे
केशव भिकाजी ढवळे
पहिली भटवाडी, गिरगाव,
मुंबई ४०० ००४

समाजसेवेचा अमर आनंद

गोड गोष्टींची ही चौथी भेट. ह्या पुस्तकात दोन गोष्टी आहेत. पहिली गोष्ट प्रख्यात फ्रेंच कादंबरीकार अलेक्झांडर ड्यूमा ह्याच्या Black Tulips ह्या कादंबरीवरून लिहिली आहे. फार सुंदर आहे ती कादंबरी. ड्यूमाने किती तरी लिहिले आहे. ड्यूमाने लिहिले आहे असे म्हणताच लोक वाटेल ते घेत. पुष्कळ लोक ड्यूमाच्या नावाखाली स्वत:चे लिखाण दडपून देत. ड्यूमाने खरे कोणते लिहिले व ड्यूमाच्या नावावर कोणते लिहिले गेले हा प्रश्नच असे. ड्यूमाच्या Three Musketeers ह्या कादंबरीचे 'तीन शिलेदार' हे मराठी भाषांतर प्रसिद्ध आहे.

Tulip—ट्यूलिप हे फूल आपल्याकडे नाही. निदान मला माहीत नाही. मी गोष्टीसाठी कृष्णकमळ घेतले आहे. त्यासाठी वाचकांनी रागावू नये. दुसरे कोणतेही फूल तेथे त्यांनी घातले तरी चालेल. गोष्टीची गोडी त्याने कमी होणार नाही. धुळे जेलमध्ये चक्की दळून झाली म्हणजे ही गोष्ट मी सांगत बसे. ह्या गोष्टीतील जेलरची वर्णने ऐकून सत्याग्रही व जवळचे इतर कैदीही हसत. ही गोष्ट सर्वांना आवडे. ही गोष्ट जशी मी सांगत असे तशी लिहून काढली आहे.

ह्या पुस्तकातील दुसरी गोष्ट विश्वविख्यात जर्मन कवी गटे ह्याच्या फौस्ट ह्या महाकाव्यातील सूत्र घेऊन लिहिली आहे. गटेचे फौस्ट काव्य अमर आहे. ते काव्य सर्व आयुष्यभर तो लिहित होता. त्याच्या जीवनाचे सार ह्या काव्यात आहे. डॉ. फॉस्टस किंवा फौस्ट ही व्यक्ती युरोपातील दंतकथांत अग्रगण्य आहे. फौस्ट सैतानाजवळ सुखासाठी करार करतो अशी ही लोककथा आहे. शेक्सपिअरच्या आधीचा प्रतिभावान नाटककार मार्लो ह्याने डॉ. फॉस्टस ही शोकान्त नाटिका लिहिली होती. त्या नाटिकेतील काही प्रवेश तर अतुलनीय आहेत. डॉ. फॉस्टस कायमचा नरकात पडावयाचा असतो. त्या वेळचे त्याचे ते आत्मगत भाषण अपूर्व असे आहे.

गटेच्या पूर्वीच्या फौस्ट संबंधीच्या सर्व कथांतून फौस्ट सैतानाजवळ बारा वर्षांचा ठराविक मुदतीचा करार करतो असे आहे. सैतानाने त्या मुदतीत सर्व प्रकारची सुखे पुरवावयाची आणि मुदत संपताच त्याने कायमचे सैतानाचे गुलाम

व्हावयाचे; परंतु अशा कथांत फौस्टच्या उद्धाराची आशाच नाहीशी होते. सुखासाठी हपापलेला फौस्ट चिरंतन नरकात खितपत पडतो.

युरोपखंडातील धर्मकल्पनांत एकोणिसाव्या शतकात फरक झाला. मनुष्य कायमचा नरकात राहाणार ही कल्पना लोकांना असह्य वाटू लागली. परमेश्वर का असा कठोर असेल? मनुष्य का कायमचा पतित राहाणार? टॉलस्टॉय ह्या थोर तत्त्वज्ञाला एका रशियन शेतकऱ्याने एकदा विचारले, 'महाराज, देव खरोखर पापी लोकांना नरकाच्या आगीत टाकीत असेल का?' टॉलस्टॉयने विचारले, 'तुम्ही तुमच्या मुलाला आगीत टाकाल का?' तो शेतकरी म्हणाला, 'असे का विचारता? कोणता बाप असे करील? कोणता बाप अशी शिक्षा करील?' टॉलस्टॉय म्हणाला, 'देव तुझ्यापेक्षा का कमी दयाळू आहे?'

गटेच्या काळात धर्मात उदारमतवाद शिरला, म्हणून गटेने फौस्टसंबंधीच्या कल्पनेत फरक केला. फौस्ट सैतानाजवळ ठराविक मुदतीचा करार नाही करीत. 'हा क्षण किती सुंदर, हा क्षण अमर होवो,' असे शब्द तोंडातून बाहेर पडले तर तो सैतानाचा असे ठरते, परंतु हा करार होतानाच हा करार कधीही पूर्ण होणार नाही हे लक्षात येते. कारण अवीट असे सुख सैतान कसे देऊ शकणार? सैतान सुखे देणार ती क्षणिक असणार. जो क्षण आपण आपल्या जीवनात अमर होण्याची इच्छा करू तो दैवी क्षणच असणार. म्हणजे शेवटी मनुष्य दिव्यत्वाकडे जाईल, जे सत् आहे, शिव आहे त्याच्याकडेच जाईल, असे गटेने ह्या फौस्टच्या द्वारा दाखविले आहे.

तसेच शेवटी समाधान समाजाच्या सेवेत आहे. तुम्ही कितीही ज्ञान मिळवा, इतर काही करा, तुम्हाला त्याने समाधान मिळणार नाही. समाधान दुसऱ्यासाठी झिजण्यात आहे, दुसऱ्यांचे जीवन सुखी करण्यात आहे, असेही ह्या काव्यात गटेने दाखविले आहे. फौस्ट सर्वज्ञ होऊ पाहातो, परंतु शेवटी पुस्तके तो भिरकावतो. मग भोगांच्या पाठीमागे लागतो. त्यांनाही तो कंटाळतो. सेवेच्या विचारात शेवटी त्याला आनंद होतो. सेवा करण्याचा विचार मनात येताच – 'हा विचार, हा क्षण अमर होवो' असे तो म्हणतो.

मनुष्याने शक्तीबाहेरचे ध्येय ठेवू नये. आपल्या शक्ती ओळखून तदनुसार ध्येय ठरवावे व ते ध्येयही शेवटी आजूबाजूचा संसार अधिक सुखी करण्याचे असावे. अमर्याद ध्येय हाती कधी येत नाही. मग निराशा पदरी येते आणि

निराश मनुष्य शेवटी बेदरकार होतो. तो वाटेल ते करतो. तो पापे करील, काहीही करील. निराशा म्हणजे सर्वनाश. फौस्ट सर्व विश्वाचे कोडे उलगडावे असे ध्येय ठेवतो. ते सिद्धीस कसे जाणार ? मग निराश होतो. निराश होऊन मग केवळ सुखभोगांकडे तो वळतो. त्याला ना पुण्य ना पाप; परंतु शेवटी तो पुन्हा सावरतो. भोगांना फेकून समाजाची सेवा करावी असे तो योजतो. त्या विचाराने त्याला अमर आनंद होतो.

गटेचे असे हे फौस्ट आहे. त्यातील 'तुरुंगातील प्रसंग' तर अमर आहे. फौस्ट हे गटेचे एक प्रकारे आत्मचरित्र आहे. तोही सर्व शास्त्रांत प्रवीण होऊ इच्छितो. तो कवी, नाटककार, कादंबरीकार तर असतोच. तो संगीतज्ञ असतो, चित्रकारही असतो, तो शास्त्रज्ञही असतो. मरताना More Light, More Light : आणखी प्रकाश, आणखी प्रकाश, असे म्हणत तो मेला; परंतु ज्ञान अनंत आहे. ते केव्हा मिळणार ? थोडी लोकांची प्रत्यक्ष सेवा कर. तुझ्या ज्ञानार्जनाच्या आनंदात मस्त न राहाता, शेजारची हायहाय थोडी कमी कर, असे का शेवटी गटे ह्या महाकाव्याच्या द्वारा शिकवू इच्छितो ?

नदी वाकडी-तिकडी जाऊन शेवटी सागराला मिळते. त्याप्रमाणे मनुष्य वेडा-वाकडा वागला तरी शेवटी मांगल्याकडे, 'सत्यं शिवं सुंदरम्' कडे जाईल असे गटेने ह्या महाकाव्यात दाखविल्यावरून मी ह्या गोष्टीला 'नदी शेवटी सागराला मिळेल,' असे नाव दिले आहे.

गटेचे फौस्ट मला फार आवडते. १९२४-२५ मध्ये मराठीत त्याचे पद्यमय रूपांतर मी करू पाहात होतो, परंतु तो प्रयत्न अर्धवट राहिला. पुढे ह्या महाकाव्यावर 'विविधज्ञानविस्तारा'त मी एक लेख लिहिला होता. जळगावला 'प्रकाशमंडळा'च्या व्याख्यानमालेत ह्या विषयावरच मी बोललो होतो. गटेच्या फौस्टमधील गोष्ट मी अनेकांना सांगितली आहे. तुरुंगात अनेकदा सत्याग्रहींना सांगितली आहे. तुरुंगाबाहेर मुलांना, विद्यार्थ्यांना सांगितली आहे. ती जशी मी सांगत असे तशीच लिहून काढली आहे. महाराष्ट्रातले वाचक हे चौथे पुस्तक गोड करून घेवोत.

साने गुरुजी

भाग चौथा : फुलाचा प्रयोग

अनुक्रमणिका

नदी शेवटी सागराला मिळेल

फुलाचा प्रयोग : प्रकरण पहिले

दोघांचा बळी

त्या देशात नुकतीच राज्यक्रांती झाली होती. नवीन राजा गादीवर आला होता. तो राजा तरुण होता, उदार होता. आपला देश भरभराटावा, सुखी व्हावा असे त्याला वाटत होते. इतर देशांचे कारभार कसे आहेत, त्या त्या देशांतून काय काय विशेष गोष्टी आहेत, ते सारे पाहावे म्हणून तो तरुण राजा प्रवासासाठी निघून गेला. त्याने राज्याची सर्व जबाबदारी दोन प्रधानांवर सोपवली होती.

राज्यक्रांतीच्या वेळेस ह्या दोन प्रधानांना लोक देवाप्रमाणे मानीत. त्यांच्या नावाचा जयजयकार केला जाई. किती त्यागी, किती थोर त्यांची देशभक्ती, असे सारे म्हणत; परंतु आता पूर्वीप्रमाणे लोकांची श्रद्धा त्यांच्यावर राहिली नाही. समाजात काही मत्सरी लोक असतातच. अशा मत्सरी लोकांनी त्या दोन प्रधानांच्या विरुद्ध सारखी मोहीम सुरू केली. हे प्रधान स्वार्थी आहेत, मानासाठी हपापलेले आहेत, राजाला ह्यांनीच प्रवासासाठी पाठविले, ह्यांना सर्व सत्ता स्वतःच्या हाती घ्यावयाची आहे, कसली देशभक्ती नि कसले काय, अशा प्रकारचा विषारी प्रचार त्यांनी सुरू केला. सभांतून, वर्तमानपत्रांतून, खाजगी बैठकींतून एकच सूर ऐकू येऊ लागला.

लोक चंचल असतात. ते आज एखाद्याची पूजा करतील, उद्या त्याचीच कुतरओढ करतील. ते आज जयजयकार करतील, उद्या शिव्या-शाप देतील. आज उंचावर चढवतील, उद्या खाली ओढतील, आज फुलांचे हार घालतील, उद्या दगड मारतील. दुनिया झुकती है, झुकानेवाला चाहिये. लोकांना जसे वळवावे तसे ते वळतात. अग्नीने सुंदर स्वयंपाक करता येतो, आगही लावता

येते. लोकांना शांत ठेवता येते, त्यांना प्रक्षुब्धही करता येते. पाणी शांत असते, परंतु जोराचा वारा सुटला तर तेच पाणी प्रचंड लाटांचे रूप धारण करते. मोठमोठ्या बोटीही मग त्या लाटांसमोर टिकू शकत नाहीत. त्याप्रमाणे शांत राहाणारी जनता कोणी एखाद्या गोष्टीचा तुफानी प्रचार केला तर खवळते. ती मग आवरता येत नाही.

राजधानीतील लोक त्या दोन प्रधानांविरुद्ध फारच बिथरले. एके दिवशी सायंकाळी विराट सभा झाली. द्वेषाची आग पाखडणारी भाषणे झाली. प्रधानांच्या घराकडे त्यांनी मोर्चा वळवला. 'मारून टाका हे प्रधान; स्वार्थी बेटे; देशभक्त म्हणून मिरवतात; तुकडेतुकडे करा. आगा लावा त्यांच्या बंगल्यांना—' असे ओरडत प्रक्षुब्ध जनता निघाली.

एक प्रधान घरात सापडला. दुसरा कोठे आहे? परंतु आहे त्याची तरी उडवा चटणी. जो प्रधान सापडला त्याला लोकांनी फराफरा ओढीत आणले. कोणी दगड मारले. कोणी ढिपळे मारली. कोणी हात तोडला. कोणी पाय उडवला. हाल—हाल करून त्या प्रधानाला मारण्यात आले. त्याचे डोके भाल्यावर रोवून ते मिरवण्यात आले. 'देशद्रोह्यांना असे शासन हवे. स्वार्थी लोकांना हे बक्षीस मिळते—' असे गर्जत लोक गेले.

परंतु तो दुसरा प्रधान कोठे आहे? राजधानीतील काही विचारी माणसांनी एक पत्रक काढले. 'एका प्रधानाचा लोकांनी सोक्षमोक्ष लावला. आता दुसऱ्याचा सूड घेण्यास ते अधीर झाले आहेत; परंतु हा खरा मार्ग नव्हे. प्रधानांची न्यायासनासमोर चौकशी होऊ दे. जर ते दोषी ठरले, त्यांच्यावर काही आरोप सिद्ध झाले, तर त्यांना होऊ दे शिक्षा. आता दुसऱ्या प्रधानास तरी न्यायासनासमोर उभे करा.'

'होय, हे बरोबर आहे. ह्या दुसऱ्याची चौकशी करू या. सारी कृष्णकृत्ये बाहेर येऊ देत. त्यांचे इतर साथीदार कोण आहेत हेही कळेल. त्यांचाही नायनाट करता येईल.' असे लोक म्हणू लागले. हे दुसरे प्रधान कोठे पळून जाऊ नयेत म्हणून त्यांना तुरुंगात ठेवण्यात यावे व न्यायाधिशांनी त्यांची चौकशी लवकर करावी अशाही मागण्या लोकांनी सभांतून केल्या.

त्या दुसऱ्या प्रधानास तुरुंगात ठेवण्यात आले. स्वदेशातील ही सारी घडामोड राजाला कळविण्यात आली. केव्हा येणार राजा? राजा येण्याच्या आतच पुन्हा

जनता खवळणार तर नाही ना? खवळली तर ह्या प्रधानास कसे वाचविता येणार?

तो दुर्दैवी प्रधान तुरुंगाच्या कोठडीत होता. इतक्यात कोणी तरी तेथे आले. कोण होते ते? समजावयाला मार्ग नव्हता. त्या व्यक्तीच्या तोंडावरून बुरखा होता. त्या अज्ञात व्यक्तीने त्या प्रधानाच्या हातात चिठ्ठी दिली. काय होते त्या चिठ्ठीत?

'आज रात्री आठ वाजता तुरुंगाच्या दाराबाहेर घोड्याची गाडी असेल. तीत तुम्ही बसा व शहराच्या दक्षिण दरवाजाकडे जा. तुम्ही तेथे पोचताच दरवाजा उघडला जाईल. आपण त्याच गाडीतून देशाबाहेर निघून जाऊ.'

तो प्रधान विचार करू लागला. घोड्याच्या गाडीतून जाणे धोक्याचे होते. कोणी गाडी थांबवली तर? कोणाला संशय आला तर ? परंतु प्राण वाचविण्याचा हाच एक मार्ग होता. आलेली संधी घ्यावी. पुढचे कोणाला कळणार?

तो प्रधान रात्र केव्हा होते व आठ केव्हा वाजतात ह्याची वाट पाहात होता. शेवटी एकदाचे आठ वाजले. कोणी तरी कोठडीजवळ आले. प्रधानाला त्या अज्ञात व्यक्तीने तुरुंगाबाहेर नेले. तेथे पडदे सोडलेली गाडी होती. प्रधान तीत बसला. गाडी भरधाव निघाली. रात्रीची आठ–साडेआठची वेळ. रस्ते गजबजलेले होते; परंतु त्या गर्दीतून ही गाडी वेगाने जात होती. गाडी दक्षिणेकडच्या दरवाजाकडे वळली. तिकडे गर्दी कमी होती. रहदारी कमी होती. गाडी दरवाजाजवळ येऊन थांबली; परंतु दरवाजा बंद. तेथील पहारेकरी दरवाजा उघडीना.

'अरे, दरवाजा लवकर उघड—' गाडीवान म्हणाला.

'तसा हुकूम नाही.' पहारेकरी म्हणाला.

'हुकूम नाही?' गाडीतून प्रधानाने विचारले.

'नाही. कोण आहे गाडीत?' पहारेकऱ्याने प्रश्न केला.

'त्याची तुला उठाठेव नको. आधी दरवाजा उघड. प्रत्येक क्षण मोलाचा जात आहे. देशाचे काम आहे.' गाडीवान म्हणाला.

'काही तरी फितुरी दिसते. कोण आहे गाडीत? मी दरवाजा उघडणार नाही,' पहारेकरी जोराने म्हणाला.

आता काय करणार ? गाडीवानानें गाडी वळविली. पुन्हा वेगाने हाकली; परंतु, 'दगा, फितुरी, पकडा, अडवा गाडी !' असे तो पहारेकरी ओरडून म्हणाला. रस्त्यातील लोकांनी ते शब्द ऐकले. एका क्षणात ते शब्द शहरभर पसरले. जनता खवळली. लाखो लोकांचे थवे जमा झाले. गाडी गर्दीतून वेगाने जाईना. लोकांनी घोडे धरले. गाडी थांबली.

'कोण आहे गाडीत ?' लोक ओरडले.

'अहो, विचारता काय ? काढा ते पडदे—' कोणी म्हणाले. गाडीचे पडदे ओढण्यात आले. तो आत तो दुर्दैवी-प्रधान !

'अरे देशद्रोही प्रधान ! पळून जात होता. ओढा त्याला. ठेचा. हाणा. मारा. तुकडे करा. पळून जात होता. पापाला पळून जाता येत नाही. भरली त्याची घटका. भरला पापांचा पेला. मोठे देशभक्त ! खरा असता तर पळू बघता ना. ओढा त्याला, खेचा.'

त्या प्रधानाला हाल–हाल करून मारण्यात आले. त्याच्या शरीराचा लहानसा तुकडाही कोठे सापडला नाही. तुकड्यांचे तुकडे, तुकड्यांचे तुकडे केले गेले. प्रत्येकाला सूड घेण्याची इच्छा होती. लोकांची माणुसकी मेली होती. क्रोधाने, सूडबुद्धीने माणसाचा पशू होतो. पशूही बरा. कारण त्याला फार बुद्धी नसते; परंतु बुद्धिमान मनुष्य पशू झाला तर फारच भयंकर ती गोष्ट. दुनियेला तो शाप असतो.

तो प्रधान, तो गाडीवान्, ते घोडे सर्वांचा फन्ना उडाला. त्या गाडीला आग लावण्यात आली. राक्षसी आनंदाने लोक नाचू गर्जू लागले.

'दोन्ही काटे निघाले.'

'परंतु त्यांचे साथीदार आता शोधले पाहिजेत.'

'बीमोड केला पाहिजे.'

'तरच नवीन राजा सुखी होईल. नव्या राजाचा जयजयकार असो !'

* * *

फुलाचा प्रयोग : प्रकरण दुसरे

फुला

त्याचे नाव होते फुला. फुलांचे त्याला वेड. त्याचे वय फार नव्हते. पंचवीस-तीस वर्षांचे असेल. फुलाने लग्न केले नव्हते. त्याने आपले लग्न फुलझाडांशी लावले होते. तो शिकला होता. शास्त्रांचा त्याने अभ्यास केला होता. विशेषतः वनस्पतीशास्त्राचा त्याने अभ्यास केला होता. त्यातल्या त्यात पुन्हा फुलांच्या सृष्टीचा अभ्यास म्हणजे त्याचा आनंद.

तो शिकत असताना त्याचे अनेक मित्र होते. फुलाला फुलांचे वेड असे व मुलांना फुलाचे वेड असे. फुलाचा चेहरा फुलाप्रमाणेच टवटवीत व सुंदर होता. फुलांची सारी कोमलता व मधुरता जणू त्याच्या तोंडावर फुलली होती. त्याचे डोळे कमळाप्रमाणे होते. कपाळ रुंद होते. नाक सरळ पण जरा वाकलेले असे होते. तो उंच होता, परंतु स्थूल नव्हता. त्याची उंची त्याला खुलून दिसे.

'फुला, तू क्रांतीत भाग घेणार की नाही?' त्याचे मित्र त्याला विचारीत.

'हो, घेणार आहे!' तो हसत म्हणे.

'क्रांतीत भाग घेणारा हसत नाही!' कोणी म्हणे.

'क्रांतिकारक का रडतो?' फुला पुन्हा हसून विचारी.

'क्रांतिकारक रडत नाही. तो रडवणाऱ्यांना रडवतो. तो निश्चयी असतो, गंभीर असतो. त्याच्या जीवनात एक प्रकारची प्रखरता असते. गुळगुळीत व लुसलुशीत असे त्याच्या जीवनात नसते. तुझ्या ठिकाणी तर हे काहीच दिसत नाही. तू हसतोस, आनंदात असतोस-' एका विद्यार्थ्याने सांगितले.

'परंतु मी हसणाऱ्या सृष्टीतच क्रांती करणार आहे. समाजातील गरिबांच्या मुलांची तोंडे टवटवीत करण्याची क्रांती तुम्ही करा. तुम्ही गरिबांचे संसार सुखाचे

करा. धुळीत पडलेल्यांचा उद्धार करा. शेतकऱ्याकामकऱ्यांची मान उंच करा. श्रमणाऱ्याची प्रतिष्ठा वाढवा.' 'ते काम माझे नाही. मी फुलांच्या सृष्टीत क्रांती करणार आहे. एकेका फुलावर दहा दहा रंग फुलवणार आहे. ह्या झाडाचे त्यावर कलम, त्याचे ह्यावर कलम. रानातील फुले आणून त्यांचा मी विकास करीन. निरनिराळे शोध लावीन. गंधांची व रंगांची जी ही पुष्पसृष्टी, तिच्यात मी वावरेन. तुम्ही मानवजात सुखी करा. त्या सुखी मानव जातीच्या भोवती मी फुलबाग वाढवीन. घाणेरीची फुले मोगऱ्याची करीन. टाकाऊ फुलांत गंध आणीन. सुंदर नसणाऱ्या फुलांना सुंदर करीन, हे माझे काम. ह्यासाठी माझे हात, ह्यासाठी माझे डोळे, ह्यासाठी माझा अभ्यास, ह्यासाठी माझे ज्ञान, ह्यासाठी माझे घरदार, माझी सारी संपत्ती. माझ्या डोळ्यांसमोर जागेपणी व झोपेतही फुलेच फुले हसत असतात. मग मी हसू नको तर काय करू?' फुला आपले हृदय उघडे करून सांगे.

असे ते शिकण्याचे दिवस गेले. फुला आपले शिक्षण संपवून स्वतःच्या गावी राहू लागला. त्याला एक आत्या होती. आणखी कोणी नव्हते. ती आत्या फुलावर जीव की प्राण प्रेम करी. ती आता म्हातारी झाली होती.

'फुला आता लग्न कर. माझ्या डोळ्यांनी तुझी बायको बघू दे.' एके दिवशी आत्या म्हणाली.

'मला नाही लग्न करायचे. माझे लग्न फुलांशी-' तो म्हणाला.

'बगीच्यात फुले हवीत. घरात मुले हवीत.' आत्या हसून म्हणाली.

'काहीतरीच तुझे. दुसरे काही बोलत जा. लग्नाचे नको बोलू. नाही तर मी तुझ्याशी बोलणार नाही बघ-' फुला फुरंगटून म्हणाला.

'बरे हो. नाही काढणार पुन्हा लग्नाची गोष्ट. तुला ज्यात सुख त्यातच मला, तुझ्यासाठी तर मी जगल्ये आहे,' आत्या म्हणाली.

फुलाचे घर तीन मजली होते. त्याने घराच्या गच्चीवर एक काचेची खोली बांधली होती. त्या काचेच्या घरात तो फुलांचे प्रयोग करी. त्या काचांवर निरनिराळ्या रंगांचे पडदे सोडी. निरनिराळ्या रंगांच्या प्रकाशात फुलझाडे वाढवी, नवीन रोपे तयार करी. तेथे किती तरी कुंड्या होत्या. काही कुंड्यांतून फुले फुलली होती. काहींतून नुसती रोपे होती. काहींतून बी पेरलेले होते.

घराभोवती केवढी थोरली फुलबाग होती. शेकडो प्रकारची फुले तेथे फुललेली असत. अमुक एक प्रकार त्या बागेत नाही असे होत नसे. फुलाच्या हाताखाली एक- दोन माळी होते. ते त्या बागेत नेहमी काम करीत. फुला सूचना द्यावयाचा, नवीन गोष्टी सांगावयाचा. फुलाचा वेळ फुलांच्या संगतीत केव्हाच निघून जाई. सकाळी सूर्य वर येई. सूर्याचे किरण फुलांवर नाचू लागत, परंतु सूर्याचे ऊबदार किरण येण्यापूर्वीच फुलाची प्रेमळ अशी ती लांब सुंदर बोटे फुलांना कुरवाळीत असत. सूर्याच्या किरणांनी ती फुले फुलत का फुलाच्या प्रेमामुळे फुलत ?

सायंकाळी सूर्यनारायणाचे सोनेरी किरण फुलांशी शेवटची खेळीमेळी करून मोठ्या कष्टाने जात; परंतु फुला अंधार पडला तरी तेथेच असे. चांदण्यात तर फुला बागेत बसे. कधी- कधी रात्री सर्पही त्याला भेटत. फुलांच्या वासाने नागोबा येई; परंतु फुला म्हणावयाचा, 'सर्पसुद्धा फुलांसाठी वेडे होऊन रात्री हळूच येतात. मनुष्याने का सर्पापेक्षा कमी रसिक व्हावे ? सर्पाने सौंदर्यपूजक, सुगंधपूजक व्हावे आणि माणसाने का घाणीची पूजा करावी ?'

फुला सध्या एका नवीन प्रयोगात मग्न होता. एका श्रीमंत रसिकाने कृष्णकमळीच्या फुलावर सोनेरी छटा उठवून दाखवणाऱ्याला एक लाख रुपयांचे बक्षीस जाहीर केले होते. एका ठरलेल्या तारखेला सर्वांनी आपापले प्रयोग आणावे; ज्याचा प्रयोग जास्तीत जास्त यशस्वी झाला असे ठरेल त्याला बक्षीस देण्यात येईल; बक्षीससमारंभ राजाच्या हाताने होईल; अशा तऱ्हेची ही वार्ता सर्वत्र गेली होती.

फुला तो प्रयोग करू पाहात होता. त्याला बक्षिसाची इच्छा नव्हती. एक लाख रुपयांसाठी तो हपापला नव्हता. फुलांवर प्रयोग करण्यात तर त्याचा आनंद होता. नवीन प्रयोग करावयाला मिळणार म्हणून तो आनंदला होता. पुष्पसृष्टीची रहस्ये शोधणे हेच त्याचे जीवितकार्य होते.

फुलाच्या घराशेजारी एक गृहस्थ होता. त्याचे नाव गब्रू. गब्रूलाही फुलांचा नाद होता; परंतु फुलाजवळ ज्याप्रमाणे ज्ञान होते तसे त्याच्याजवळ नव्हते. तो जाहीर झालेला प्रयोग आपणही करावा असे त्याच्या मनात आले; परंतु कसा करावा प्रयोग ते त्याला सुचेना. त्याला एक लाख रुपयांचे ते बक्षीस रात्रंदिवस दिसत होते. शेवटी फुलाचा प्रयोग यशस्वी झाला तर तो आपणच चोरावा असे त्याने मनात ठरविले. फुला आपल्या काचेच्या घरात प्रयोग करीत

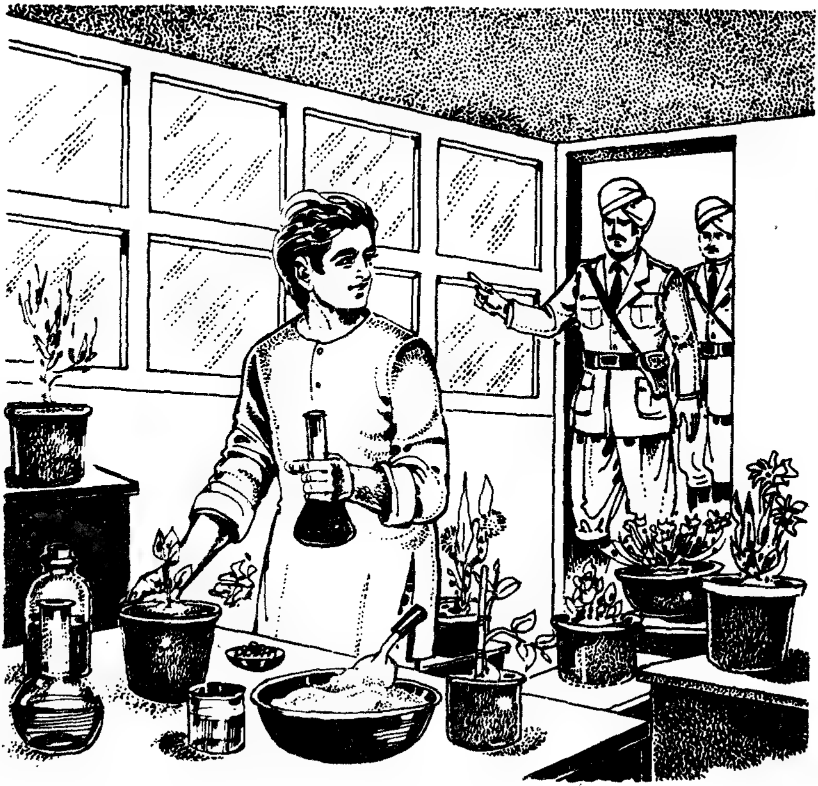
बसे. गब्रू आपल्या घरातून ते सारे पाहात असे. तो म्हणे, हे नवीन प्रयोग काचेच्या घरात चालले आहेत, एक दिवस त्या काचेच्या घरात शिरावे व लांबवावा तेथील प्रयोग. फुलाच्या घराजवळ एक मोठे झाड होते. त्या झाडाच्या फांदीवरून गच्चीत उतरता आले असते व त्या काचेच्या प्रयोगालयात जाता आले असते.

एके दिवशी रात्री गब्रूने झाडावरून चढण्याचे ठरविले. बाहेर अंधार होता. गब्रू हळूच फुलाच्या बागेत आला. हळुहळू त्या घराकडे तो जाऊ लागला. इतक्यात दोन मांजरे गुरगुरत बागेत आली. ती भांडू लागली. फुलाने ते मांजरांचे भांडण ऐकले. ती मांजरे बागेत भांडतील व त्यांच्या भांडणात फुले कुस्करली जातील, लहान-लहान झाडांचे नुकसान होईल म्हणून हातात काठी व दिवा घेऊन फुला बाहेर आला. शुक् शुक् करीत बागेत आला. गब्रू घाबरला. तो भराभर पावले टाकीत पळून गेला. कोण गेले पळत, रानमांजर की काय? फुला सर्वत्र हिंडून पुन्हा घरात आला. तो निजला; परंतु गब्रूला झोप नव्हती. पळवीन, एक दिवस तुझा प्रयोग पळवीन, एक लाख रुपये मी मिळवीन असे मनात म्हणत तो अंथरुणात तडफडत होता.

फुलाचा प्रयोग : प्रकरण तिसरे

फुलाला फाशीची शिक्षा

एके दिवशी फुला नित्याप्रमाणे आपल्या प्रयोगालयात काम करीत होता. इतक्यात गावात टापटाप असे घोड्यांचे आवाज घुमू लागले. एक, दोन, तीन- किती हे घोडेस्वार! खंद्या घोड्यांवर शिपाई बसलेले होते. त्यांच्याजवळ शस्त्रास्त्रे होती. ते धिप्पाड होते. क्रूर दिसत होते. गावातील लोक घाबरले. घरांच्या दारांतून ते डोकावून बघत होते. का आले हे घोडेस्वार? काय पाहिजे त्यांना?

घोडेस्वारांनी फुलाच्या घराला गराडा दिला. काही बाहेर उभे राहिले. काही घोड्यांवरून उतरून घरात घुसले. घरात आत्याबाई काम करीत होती. ते शिपाई धाडधाड जिना चढून वर जाऊ लागले.

'अरे, काय पाहिजे तुम्हाला? मला सांगा. त्याच्या प्रयोगात नका त्रास देऊ. तो रागावेल हो. अरे, वर कोठे चाललेत? असे ताडताड काय जाता?' ती म्हातारी आत्या बोलू लागली.

'ए बुङ्ढे, गप्प बस त्या कोपऱ्यात. त्या कोपऱ्यातून हाललीस तर बघ. वटवट बंद कर.' एक घोडेस्वार म्हणाला.

ते घोडेस्वार वर गेले. ते काचेच्या घरात गेले. त्यांच्या बुटांच्या जोरदार पावलांनी त्या काचा हादरल्या, थरथरल्या. फुला प्रयोगात तन्मय झाला होता. एकदम सभोवती त्याला छाया दिसल्या. त्याने वर पाहिले, तो क्रूर शिपाई उभे.

'काय पाहिजे तुम्हाला?' त्याने शांतपणे विचारले.

'मोठा साळसूद. त्या देशद्रोही प्रधानांचे कागदपत्र तुझ्याजवळ आहेत की नाहीत? बऱ्या बोलाने सांग. ते कागदपत्र दे. ऊठ, असा बघतोस काय बावळटाप्रमाणे? अशा बतावणीने वाचणार नाहीस. ऊठ.' तो मुख्य म्हणाला.

'कोण देशद्रोही प्रधान?' फुलाने प्रश्न केला.

'ज्यांच्यावर विश्वास टाकून राजा प्रवासास गेला ते. ते प्रधानही दुनियेतून नष्ट झाले. जनतेने न्याय दिला. आता त्या प्रधानांच्या साथीदारांची वेळ आली आहे. तू फुले फुलवणारा असलास तरी काटा आहेस. काटे नष्ट केले पाहिजेत नाही तर केव्हा बोचतील ह्याचा नेम नाही. ऊठ, ते कागद आधी दे.' फुलाचा हात ओढून तो मुख्य म्हणाला.

'कागदपत्र?'

'हो. कागदपत्र.'

'माझ्याजवळ कसले आहेत कागदपत्र? माझ्या घरात फुलांची पुस्तके आहेत. फुलांची मासिके आहेत. तपासा सारे घर. फुलांचे राजकारण मला माहीत. दुसरे राजकारण मला माहीत नाही.'

'खाली चल. सारे उघडून दाखव.'

सारी मंडळी खाली गेली. फुलाने त्यांच्यासमोर किल्ल्या टाकल्या. शिपाई सारे धुंडाळू लागले. टेबलाचे खण तपासू लागले. टेबलाच्या खणांत निरनिराळ्या प्रकारची बिले होती; परंतु एक खण जोराने ओढला गेला. तो सारा बाहेर आला. त्या खणात पुढे बियांच्या पुड्या होत्या; परंतु पाठीमागे एक पुडके होते. कागदपत्रांचे पुडके!

'हे बघ कागदपत्र! पुढे बियांच्या पुड्या ठेवून पाठीमागे दडवून ठेवले होतेस; परंतु सत्य बाहेर येते. पकडा ह्या हरामखोराला. बांधा मुसक्या, बांधा घोड्यावर व घेऊन चला.' तो प्रमुख गर्जला.

'हे कागद मी विसरूनच गेलो होतो. त्या माझ्या मित्रांनी हे दिले होते. हे कागद जाळून टाक म्हणून त्यांनी सांगितले होते; परंतु मी विसरलो. फुलांच्या नादात राहिलो-' फुला म्हणाला.

'आपल्याच तोंडाने सांगतो आहे सारं. मूर्ख आहे बेटा. बघता काय, बांधा त्याला-' तो शिपायांना म्हणाला.

'जरा थांबा. मी वरून येतो. मग पकडा. माझे मित्र दुनियेतून गेले असतील तर मी तरी कशाला जगू?' फुला म्हणाला.

'जा, वरून ये.' प्रमुख म्हणाला.

फुला वर गेला. त्या नवीन प्रयोगाची तीन कलमे त्याने आपल्या लांब कोटाच्या खिशात घातली. एका कुंडीतील थोडे अंकुरलेले रोपटे त्याने कागदात गुंडाळून घेतले. तो आपला ठेवा, तो प्रयोग घेऊन फुला खाली आला. शिपायांनी त्याच्या दंडाला दोऱ्या बांधल्या. ते सारे घोडेस्वार खाली आले.

'अरे, त्याला कोठे नेता? मारू नका त्याला. फुलांसारखा गोड आहे तो. म्हातारीचा आधार आहे तो. अरे, नका नेऊ- ' म्हातारी आत्याबाई ओरडत रडत बाहेर आली.

'गप्प बस थेरड्ये, का जीभ छाटू?' एक उग्र घोडेस्वार म्हणाला.

'आत्याबाई, घरात जा. देव सारे चांगले करील. माझी फुले फुलव. बागेतील फुलांना सांभाळ. त्या फुलांत मी आहे. त्या फुलांमध्ये मला बघ- ' फुला आत्याला म्हणाला.

फुलाला घोड्यावर बांधण्यात आले. ते घोडेस्वार टापटाप आवाज करीत निघून गेले. भ्यालेला गाव आता बाहेर आला. त्या म्हातारीकडे गावातील सारे लोक आले. बायका तिचे सांत्वन करीत होत्या. सर्वांना हळहळ वाटली. फक्त एकालाच आनंद झाला होता. गब्रूला बरे वाटले. आता त्या काचेच्या घरात जाईन व ते प्रयोग चोरीन असे त्याने मनात म्हटले.

त्या दिवशी रात्र झाली. गब्रू उठला. त्या झाडावर चढला. त्या फांदीवरून तो फुलाच्या घराच्या गच्चीवर उतरला. ते काचेचे घर उघडे होते. त्याने मेणबत्ती पेटवली; परंतु तेथे ते नवीन प्रयोग त्याला आढळले नाहीत, कोठे गेले ते प्रयोग? त्याने का बरोबर नेले? मरताना का ते प्रयोग जवळ ठेवणार?

गब्रूचा तडफडाट झाला. त्याने संतापाने दात-ओठ खाल्ले. निराशेने त्याने हात चोळले. तो पुन्हा घरी आला, परंतु त्याला झोप येईना. उजाडले नाही, तो गब्रू राजधानीचा रस्ता चालू लागला. फुलाच्या पाठोपाठ तो निघाला.

फुलाचा खटला सुरू झाला. न्यायमंदिरासमोर तुफान गर्दी झाली होती. 'देशद्रोह्याला फाशीची शिक्षा द्या!' अशा आरोळ्या लोक मारीत होते. स्वतः न्यायाधीश थरथरत होता. फाशीची शिक्षा तो न देता, तर लोक त्याच्याही

जिवावर उठले असते. तो फुलाला सौम्य शिक्षा देता तर लोक रुद्रावतार धारण करते. न्यायाधिशाने शेवटी फाशीची शिक्षा फर्माविली. फुला शांत होता. लोकांनी टाळ्या पिटल्या.

संगिनीच्या पाहाऱ्यात फुलाला तुरुंगात नेण्यात आले. फाशी - कोठ्यात त्याला ठेवण्यात आले. तेथे निजण्यासाठी पेंढा होता. पाणी पिण्याला मडके होते. फुला शांतपणे त्या पेंढ्यावर पडला व झोपी गेला. जवळ सर्प आला तरी फुले भीत नाहीत. जवळ मरण आले तरी फुला शांत होता.

फाशीची तारीख प्रसिद्ध झाली. उद्याचा तो दिवस, फुले फुलवणाऱ्या दिलदार फुलाचे प्राण उद्या जाणार होते. सृष्टीतील सारी फुले दुःखी दिसत होती. आत्याबाई बगीच्यात होती; परंतु सारी फुले सुकली असे तिला वाटले.

'का रे फुलांनो ? माना का खाली घालता ? फुलाच्या जिवाला का धोका आहे ? परंतु देव सारे बरे करील असे नाही का तो म्हणाला ?' असे ती म्हातारी फुलांना म्हणत होती.

फुलाच्या खोलीच्या खिडकीसमोर वधस्तंभ उभारण्यात येत होता. ज्या खांबावर फाशी देणार तो खांब उभारण्यात येत होता. सुताराची ठोकाठोक ऐकू येत होती. त्या खांबाकडे फुला शांतपणे बघत होता. फुलाला समोर सारखे मरण दिसावे म्हणून दुष्टांचा तो प्रयत्न होता; परंतु पवित्र आत्म्याला मरणाची का भीती असते ?

त्या तुरुंगाच्या अधिकाऱ्याचे नाव ढब्बूसाहेब असे होते. त्याचा स्वभाव तामसी होता. त्याच्या शरीराचा तोल जसा त्याला सांभाळता येत नसे, त्याप्रमाणे मनाचाही तोल त्याला सांभाळता येत नसे. मोठी करडी असे त्याची शिस्त. कैद्यांकडे तो नेहमी साशंकतेने बघत असे. कैद्यांशी गोड बोलणे म्हणजे गुन्हा असे त्याचे मत होते.

ढब्बूसाहेबांना एक मुलगी होती. त्या मुलीचे नाव कळी. कळीची आई लहानपणीच वारली. आईवेगळ्या मुलीवर पित्याचे फार प्रेम. ढब्बूसाहेब रागीट होते; परंतु मुलीसमोर त्यांचा राग पळे. त्यांचा निश्चय कळीसमोर राहात नसे. कळी त्यांना हसवी.

कळी आता मोठी झाली होती. चौदा-पंधरा वर्षांची ती असेल. ती सुंदर होती. तिचे केस फारच सुंदर होते. तुरुंगातील बगीच्यामधील फुले ती केसांत

घाली. आकाशात तारे शोभावे तशी ती फुले तिच्या काळ्याभोर केसांत शोभत आणि कळीचे हसणे किती गोड होते! त्या गोड हसण्याने तिने साऱ्या जगाला जिंकून घेतले असते.

'कळ्ये, तू अजून कळी आहेस. तरी तुझे हसणे इतके गोड. मग फुललीस म्हणजे तुझे हसणे किती गोड असेल?' पिता म्हणाला.

'बाबा, मला कळीच राहू दे!' ती म्हणाली.

'कळीचे रंग फुलल्यावर दिसतात. कळीचा गंध फुलल्यावर दरवळतो. तुझे रंग, तुझा गंध नकोत का प्रगट व्हायला?' पित्याने प्रेमाने विचारले.

'कळीचे रंग खुलले, गंध दरवळला म्हणजे लोक ती खुडून नेतात. कळीचे फुलणे म्हणजे मरणे. जे फुलते ते सुकते, गळते. कळी असणे म्हणजे अमर असणे. फुलणे म्हणजे नष्ट होणे. बाबा, मला कळीच राहू दे-' ती म्हणाली.

'तुला फुलवणारा भेटला म्हणजे एकदम फुलशील. आपण कळीच राहावे ह्याची तुला मग आठवणही राहाणार नाही. तुझे रंग पसरतील, तुझा गंध घमघमाट करील,' तो म्हणाला.

त्या दिवशी रात्री ढब्बूसाहेब जरा बाहेर गेले होते. कळी एकटीच घरी होती. फाशी जाणारा एक मनुष्य तुरुंगात आहे ही गोष्ट तिला कळली होती. फाशी जाणाऱ्याला ती पाहू इच्छित होती. मरणाऱ्याजवळ दोन गोड शब्द बोलावे असे तिच्या मनात आले. त्याला दोन फुले नेऊन द्यावी असे तिला वाटले. ती उठली. दोन सुंदर फुले घेऊन निघाली. तिला कोण अडवणार? तुरुंगाच्या अधिकाऱ्याची ती मुलगी, एकुलती एक लाडकी मुलगी.

शिपायाबरोबर त्या फाशीकोठ्याजवळ ती आली. आतील कैदी आनंदी होता.

'ह्यांची खोली उघडा जरा-' कळी शिपायाला म्हणाली.

'साहेब रागावतील.' तो म्हणाला.

'त्यांचा राग मी शांत करीन-' ती म्हणाली.

शिपायाने ते दार उघडले. ती फाशी जाणाऱ्याकडे पाहात राहिली. तिला काही बोलवेना. तिचे डोळे भरून आले. तिचे हृदय भरून आले.

'कशासाठी तुम्ही आल्यात?' फुलाने विचारले.

'तुम्हाला पाहाण्यासाठी.'

'माणसाला काय पाहायचे?'

‘तुम्ही उद्या जग सोडून जाणार. तुमच्याजवळ दोन गोड शब्द बोलावे म्हणून मी आल्ये आहे.’

‘जे जगतात त्यांच्याजवळ गोड बोला. मरणाऱ्याजवळ गोड बोलण्यात काय अर्थ? तो तर मरणार आहे. जगणाऱ्यांना आनंद द्या.’

‘तुम्हाला मरणाचं भय नाही वाटत? तुमच्या खिडकीसमोर मुद्दाम तो वधस्तंभ उभारला आहे, तुम्हाला सारखा दिसावा म्हणून, तुम्हाला वाईट नाही वाटत? तुम्ही तर त्या खिडकीतून हसत पाहात होतेत!’

‘वाईट करणाऱ्याला मरणाचे भय. मी कधीही वाईट गोष्ट केली नाही. मी फुले फुलविली, कळ्या फुलविल्या. त्यांचे रंग वाढवले, गंध वाढवले. मला कसले भय? आता देवाच्या नंदनवनात काम करीन. पृथ्वीवरचा हा फुलमाळी देवाला आवडला असेल म्हणून तो नेत असेल.’

‘माझं नाव तुम्हाला माहीत आहे?’

‘नाही.’

‘माझे नाव कळी.’

‘किती गोड नाव!’

‘परंतु कोण मला फुलवणार?’

‘भेटेल योग्य असा माळी.’

‘योग्य माळी भेटला; परंतु तो तर चालला!’

‘देवाची दुनिया ओस नाही.’

‘मरणाला मिठी मारण्याचे धैर्य तुम्हाला कोणी दिले? कोणी शिकविले?’

‘ह्या लहानशा पुस्तकाने.’

‘काय त्याचे नाव?’

‘श्रीमद्भगवद्गीता.’

‘हे पुस्तक मरायला शिकविते?’

‘जगायलाही शिकविते. कर्तव्यकर्म करीत सुखाने कसे मरावे तेही ह्यात सांगितलेले आहे. जगणे मरणे म्हणजे झोका. गंमत आहे ती. तुम्ही मोठ्या झालात म्हणजे हे पुस्तक वाचा.’

‘परंतु कोण शिकवील वाचायला?’

‘तुम्हाला वाचायला येत नाही?’

'नाही.'

'का बरे?'

'बाबा म्हणतात, शिकल्याने मुली बिघडतात.'

'खोटी कल्पना. ज्ञान म्हणजे परमेश्वर. ज्ञानाने मनुष्य खरा मनुष्य होतो. ज्ञानाने नम्रता येते, निर्भयताही येते. ज्ञानाने अनेक प्रश्न सुटतात, अनेक गोष्टी कळतात, वाचन हे ज्ञानार्जनाचे एक साधन आहे, ते तुम्ही मिळवा.'

'मला देता हे पुस्तक? मरणालाही आनंदाने मिठी मारावयास शिकविणारे पुस्तक देता मला?'

'घ्या हे पुस्तक. मरणाऱ्याची जगणाऱ्याला भेट.'

'ही घ्या दोन फुले. हसत मरणाऱ्याची मला पूजा करू दे.'

इतक्यात ढब्बूसाहेब तेथे आले. ते क्रोधाने लाल झाले होते. ते थरथरत होते. फाशी जाणाऱ्या माणसाची खोली उघडी होती. भयंकर अपराध. तो कैदी पळून गेला तर? नोकरी जावयाची. जन्माचे वाटोळे व्हावयाचे. कदाचित् शिक्षाही व्हावयाची. आपणच कैद्याला फरारी होण्यास साहाय्य केले असा आरोप यावयाचा. स्वतःच फाशी जावयाची पाळी यावयाची.

'कळ्ये, तू येथे कशाला आलीस? कैदी पळाला तर?'

'बाबा, हा पळून जाणारा कैदी नाही. मरणाला न डरणारा हा महात्मा आहे.'

'काय रे, मरण समोर आहे तरी मुलीजवळ गप्पा मारतोस? तुला लाज नाही वाटत? देवाचे नाव घेण्याऐवजी मुलीजवळ बोलत बसतोस? हरामखोर, निर्लज्ज आहे. पक्का बेरड आहे. मरता-मरता फुलपाखरासारखा हसतो खेळतो आहे. बदमाष!' असे म्हणून फाशी जाणाऱ्या त्या फुलाला मारण्यासाठी हात उगारून ढब्बूसाहेब धावले; परंतु तेथे भिंतीत एक लांब खिळा होता. तो खिळा ढब्बूसाहेबांच्या डोक्याला एकदम लागला. ते खाली पडले. भयंकर जखम झाली. भळाभळा रक्त वाहात होते. शिपाई धावला. कळी घाबरली. फाशी जाणाऱ्या कैद्याने आपला रुमाल फाडला व पट्टी बांधली. आपल्या मडक्यातील पाणी त्यांच्या डोक्यावर तो ओतीत होता. साहेबांनी डोळे उघडले.

'फाशी जाणाऱ्याचा मला स्पर्श? दूर हो!' पुन्हा साहेब ओरडले.

'बाबा, त्यांनी तुमची जखम बांधली. डोक्यावर थंड पाण्याची धार धरली. तुम्ही त्यांना मारायला धावलेत, परंतु त्यांनी तुम्हाला प्रेम दिले. अशांना आणखी शिव्या का द्यायच्या? चला बाबा, मी हात धरून तुम्हाला नेते, उठा-' कळी म्हणाली.

कैद्याकडे बघत व पित्याला धरून कळी निघून गेली. फुला तिच्याकडे बघत होता. ती दिसेनाशी झाली. फुलाने आजपर्यंत लाखो कळ्या फुलविल्या होत्या. त्यांच्यावर त्याने प्रेमाचे प्रयोग केले होते. त्या कळ्यांचे रंग त्याने अधिक खुलविले होते. त्यांच्या गंधात भर घातली होती. कळ्यांचे आकार त्याने बदलले. त्यांच्या पाकळ्या मोठ्या केल्या; परंतु अशी कळी त्याला कधी भेटली नव्हती. अशी कळी त्याने कधी फुलविली नव्हती.

ही कळी अजून फुलली नव्हती. ह्या कळीच्या जीवनात किती तरी रंग ओतता आले असते. गंध भरता आले असते. ह्या कळीला जर शिक्षण दिले तर? ह्या कळीने सुंदर विचार ऐकले तर? ह्या कळीला निर्मळ व प्रेमळ सहवास घडला तर? मी जगलो असतो, तर ह्या मानवी कळीवर प्रयोग केले असते. तुरुंगात राहून प्रयोग केले असते.

* * *

फुलाचा प्रयोग : प्रकरण चौथे

राजा आला, फुला वाचला

फुलाचा तो शेजारी गब्रू राजधानीत आला होता. फुलाला फाशीची शिक्षा झाल्याचे त्याला कळले. फुलाच्या अंगरख्याच्या खिशात ती कलमे असतील, ते प्रयोग असतील; परंतु कसा मिळवावयाचा तो अंगरखा? फुलाला त्याच्या कपड्यांतच फाशी देतील का? सरकार स्वत:चे

कपडे कशाला खर्च करील ? फुलाच्या प्रेताची व्यवस्था कोण करणार ? ते मांगच बहुधा ते काम करतील. त्या मांगाकडे जावे. फुलाचे कपडे त्यांनी द्यावे असे ठरवावे.

गब्रूच्या मनात असे विचार आले. फाशी देणाऱ्या मांगाच्या घरी तो गेला. मांगाच्या मांडीवर लहान मूल होते. मांग त्या मुलाला खेळवीत होता.

'तुम्हीच ना त्या कैद्याला उद्या फाशी देणार ?' गब्रूने विचारले.

'हो. काय काम आहे ?'

'तुम्हाला एक विचारायचे आहे.'

'तुम्ही का फाशी जाणाऱ्याचे नातलग ?'

'हो.'

'मग ?'

'त्यांना फाशी दिल्यावर ते प्रेत माझ्या ताब्यात द्या. प्रेत न देता आले, तर निदान त्याच्या अंगावरील कपडे तरी द्या. तेवढी आठवण राहील. ते कपडे आम्ही घरात ठेवू. तेच पाहू. नाही म्हणू नका.'

'प्रेत नाही देता येणार. कपड्याचे पाहीन. परंतु तुम्ही मला काय द्याल ?'

'मी काय देणार ?'

'काही तरी दिले पाहिजे. माझ्या ह्या मुलाबाळांना नको का सुख ?'

'तुम्ही फाशी देता, तरी मुलांना खेळवता. तुम्ही कठोर नाही झालेत ?'

'वाघीण का पिलांना चाटीत नाही ? आणि फाशी देणे आमचा धंदा आहे. आम्ही क्रूर नाही. पटकन् कसे फाशी द्यावे ते आम्हाला समजते. फाशीची शिक्षा झाल्यावर कोणी तरी फाशी देणारा हवा ना ? हालहाल होऊ न देता पटकन् फास बसेल असे करणारा नको का कोणी ? फाशी जाणारा पटकन् मरेल ह्याची मी काळजी घेतो; परंतु फाशी दिल्यावर मला काय मिळते ? तुरुंगाच्या अधिकाऱ्यांना प्रत्येक फाशीच्या शिक्षेस हजर राहाण्याबद्दल वीस-वीस रुपये मिळतात, तर आम्हाला म्हणजे प्रत्यक्ष फास लावणाऱ्यास दोन-दोनच रुपये ! असो. काय देणार बोला.'

'दहा रुपये देईन.'

'निघून जा. काम होणार नाही.'

'पन्नास देईन.'

‘छट्.’

‘शंभर घ्या.’

‘पाचशे देता ?’

‘पाचशे ?’

‘हो.’

‘तीनशे देतो ! आता अधिक मागू नका.’

‘परंतु पैसे आत्ता मोजा.’

‘आत्ता ?’

‘हो.’

‘मी रात्री आणून देतो.’

एक लाख रुपये पुढे मिळतील ह्या आनंदात गब्रू होता. त्याने शहरातील एका सधन आप्ताकडून कर्ज काढले. रक्कम घेऊन तो रात्री मांगाकडे गेला. मांगाने पैसे मोजून घेतले.

‘मात्र फसवू नका.’ गब्रू म्हणाला.

‘मांग फसवीत नसतो.’

‘सकाळी तेथे असेन.’

‘ठीक.’

‘गब्रू गेला. केव्हा उजाडते असे त्याला झाले. आज रात्र का मोठी झाली ? आज सूर्य का कोठे पळाला ? अजून कोंबडा का आरवत नाही ? पाखरे का किलबिल करीत नाहीत ? कधी संपणार रात्र ? शेवटी एकदाचे उजाडले. आज उजाडताच फुलाला फाशी द्यावयाचे होते. लोकांच्या झुंडी बाहेर पडल्या. फाशी जाणाऱ्याचे हाल पाहाण्यासाठी थवे जात होते. ‘देशद्रोह्याला शिक्षा, द्या फाशी,’ अशा गर्जना करीत लोक येत होते.

फुला शांतपणे प्रार्थना करीत होता. त्याच्या तोंडावर मंगल प्रसन्नता होती. त्याच्या कोठडीसमोर कळी येऊन उभी होती; परंतु त्याचे लक्ष नव्हते. एकदम बाहेर जयघोष झाले. गर्जना झाल्या. फुलाने खिडकीतून पाहिले. तो हसला. त्याने दाराकडे पाहिले, तो कळी रडत होती.

‘रडू नका,’ तो म्हणाला.

‘माझ्या बाबांना क्षमा करा.’ ती म्हणाली.

'माझ्या मनात कोणाविषयी राग नाही.'

'आता तुम्हाला नेतील.'

'घाबरू नका. वाईट वाटून घेऊ नका.'

'किती तुम्ही थोर! पृथ्वीवरचे तुम्ही देव.'

इतक्यात ढब्बूसाहेब तेथे आले. सशस्त्र शिपाई आले. कोठडीचे दार उघडण्यात आले. दोऱ्या बांधून फुलाला त्यांनी नेले. कळी रडू लागली. ती आपल्या खोलीत गेली. ती देवाची प्रार्थना करीत होती. बाहेर लोक फाशीसाठी अधीर होते आणि गब्रू वधस्तंभाच्या जवळ गर्दीत उभा होता.

जिकडे तिकडे कडेकोट बंदोबस्त होता. लोक आता अधीर झाले होते. इतक्यात फाशी जाणारा जीव त्यांच्या दृष्टीस पडला. लोकांनी टाळ्या वाजविल्या.

'फाशी जायचे आहे तरी हा दुःखी नाही.'

'बेरड आहे हा बेरड.'

'पक्का निगरगट्ट- '

असे लोक म्हणत होते. फुलाला वधस्तंभाजवळ उभे करण्यात आले. अधिकारी उभे होते. मांग दोरी हातात घेऊन तयार होता. शेवटची खूण होण्याचा अवकाश. वधस्तंभावर सूर्याचे किरण पडले होते. सर्वत्रच आता प्रकाश पडला. सकाळचा कोवळा सोनेरी प्रकाश!

परंतु हे काय? हा कसला गलबला? 'हटो, हटो, राजा आ गया. हटो; ठैरो, राजा आ गया. ठैरो.' असे शब्द कानांवर आले. घोडेस्वार दौडत येत होते. त्यांनी आपले घोडे गर्दीत लोटले. घोड्यांच्या टापांखाली कोणी तुडवले गेले. 'हटो, ठैरो, राजा आ गया.' सर्वत्र एकच घोष. एकच आरोळी. ते घोडेस्वार वधस्तंभाजवळ गेले. 'राजा येत आहे, थांबा.' असा त्यांनी निरोप दिला. सर्व लोकांचे डोळे वधस्तंभाकडून आता राजाकडे वळले. कोठे आहे राजा, नवीन उदार राजा? तो पाहा आला. राजा आला.' शुभ्र घोड्यावर बसून वायुवेगाने राजा येत होता. 'राजा चिरायू होवो! क्रांती चिरायू होवो!' अशा गर्जना झाल्या.

वधस्तंभाजवळ जाऊन राजा उभा राहिला. राजाला पाहाताच सर्वांची हृदये उचंबळली. सूडबुद्धी मावळली. हृदये बदलली. डोळे निराळे झाले. राजा बोलू लागला. सर्वत्र शांतता होती.

'माझ्या प्रिय प्रजाजनांनो, मी वेळेवर आलो. तुमच्या हातून पाप होऊ नये म्हणून देवाने मला वेळेवर आणले. प्रजेच्या पापाची जबाबदारी राजाच्या शिरावर असते. माझे दोन प्रधान गेले. त्यांची चौकशी केली गेली असती तर ते निर्दोष ठरते. माझे जणू दोन डोळे गेले. दोन हात गेले. कोणी तरी काही बातमी उठवतो. तुम्ही ती खरी मानता. असे चंचल व अधीर नका होऊ. सत्यासत्याची निवड करायला शिका. विचारी प्रजेचा, संयमी प्रजेचा मला राजा होऊ दे. आपल्या देशाची जगात अपकीर्ती व्हावी असे तुम्हाला वाटते का? ह्या देशातील लोक वाटेल तेव्हा खवळतात, एखाद्याला विनाचौकशी हालहाल करून ठार करतात. ह्या देशात न्यायनीती नाही असे जगाने म्हणावे? आपल्या देशाला कमीपणा येईल असे कोणीही कधीही वर्तन करता कामा नये. देशाचा मान वाढवा, कीर्ती वाढवा, गौरव वाढवा. तुमच्या देशाचे उदाहरण इतरांना होऊ दे. तुमच्या देशाकडे सारी दुनिया कौतुकाने बोट दाखवील असे वागा.

'ह्या अपराध्याला येथे उभे करण्यात आले आहे. पाहा, तो कसा शांतपणे उभा आहे! पाप असे उभे राहू शकत नाही. हा मनुष्य अपराधी आहे का महात्मा आहे? आपण चौकशी करू. जे कागदपत्र ह्याच्या घरी सापडले. ते मी वाचीत आहे इतरही सारा पुरावा मी बघत आहे. जर हा मनुष्य अपराधी ठरला तर त्याला आपण शासन करू. सूड म्हणून नाही, न्यायासाठी म्हणून. सूडबुद्धी माणसाला शोभत नाही. आपण माणुसकी वाढवू या. फाशीची शिक्षा रद्द करण्यात येत आहे. आरोपीला तुरुंगात घेऊन जा. पुढे चौकशी करू. आपण न्यायाने वागू या. मनुष्यधर्माला जागरूक राहू या. परमेश्वर सर्वांना सद्बुद्धी देवो.'

राजाच्या भाषणाचा विलक्षण परिणाम झाला. 'किती न्यायी राजा, खरा राजा, राजा चिरायू होवो! आपण माणसे होऊ या. खरेच सूड वाईट. देशाची कीर्ती वाढवू या. उगीच मारले ते प्रधान; परंतु राजा आला. आता सारे ठीक होईल. तो मार्ग दाखवील. किती थोर मनाचा राजा. राजाचा जयजयकार असो!' असे लोक म्हणू लागले.

फुलाला पुन्हा तुरुंगात नेण्यात आले. लोक राजाची स्तुती करीत घरोघरी गेले. मांग घरी गेला. तो गब्रु मात्र त्या वधस्तंभाजवळ मेल्याप्रमाणे बसला होता.

❋ ❋ ❋

फुलाचा प्रयोग : प्रकरण पाचवे

समुद्रकाठच्या तुरुंगात

फुलाला राजधानीतील तुरुंगात ठेवणे धोक्याचे होते. केव्हा लोक बिथरतील त्याचा नेम काय? राजाने समुद्रकाठच्या एका दूरच्या तुरुंगात फुलाची रवानगी केली. फुलाची खोली एकान्त होती. त्या खोलीला एकच खिडकी होती. फुला उडी मारी व त्या खिडकीतून उचंबळणारा समुद्र बघे. समुद्राच्या लाटांवरचा फेस बघे. तुरुंगाच्या बागेतील फुले पाहून त्याला आनंद होई. आपल्याला बागेत पाठवतील का कामाला, येतील का फुलांना हात लावता? येतील का प्रयोग करता? असे त्याच्या मनात येई.

परंतु त्याला खोलीतून बाहेर काढण्यात येत नसे. खोलीतच त्याचे स्नान, खोलीतच शौचमुखमार्जन. तेथेच भोजन, तेथेच शयन. तेथेच चिंतन, तेथेच मनन. ती खोली म्हणजेच सारे काही.

त्याला दोन मडकी देण्यात आली होती. फुलाने एका मडक्याची कुंडी केली. खिशातील एक कलम त्याने त्या कुंडीत लावले. एका शिपायाजवळून त्याने माती घेतली होती. त्या मडक्यात माती भरून त्यात तो प्रयोग करू लागला. निळ्या फुलावर सोनेरी छटा उठवण्याचा प्रयोग. मडक्यातील वेल वाढू लागला, कोवळी पाने फुटली, ती पाने पाहून फुलाला आनंद होई, त्या पानांकडे तो दिवसभर बघत बसे.

समुद्रकाठच्या खिडकीतून एके दिवशी एक पक्षी खोलीत आला, कोठून आला तो पक्षी? निळा निळा पक्षी, त्या खोलीत येऊन तो पक्षी गाणे गाई,

काही वेळ त्या खिडकीत बसून निळ्या समुद्राकडे पुन्हा उडून जाई. तो पक्षी आपल्या आत्याकडून का आला होता ? आत्याचा निरोप घेऊन तो येतो की काय ? असा विचार फुलाच्या मनात आला. आत्याची आठवण येऊन फुला सद्‌गदित झाला. तो पक्षी आला की फुला त्याच्याकडे प्रेमाने बघे. त्या पक्ष्यासाठी आपल्या भाकरीतील तुकडा तो ठेवी. पक्षी येताच तुकडा फेकी. पक्षी खाली येई व चोचीने तो तुकडा घेऊन पुन्हा खिडकीत बसे. पुढे-पुढे तर फुलाच्या हातातूनच तो पक्षी तुकडा घेई. पक्षी फुलाचा मित्र बनला.

एके दिवशी जोडपे तेथे आले, नर व मादी दोघे आली. फुलाने दोघांना दोन तुकडे दिले. त्या जोडप्याने खोलीची पाहाणी केली, एके ठिकाणी घरटे बांधण्याचे त्यांनी ठरविले, दोघे गवत, पाला, काड्या, चिंध्या आणू लागली. घरट्याचे काम सुरू झाले. नर व मादी दोघे खपत. मधून-मधून गोड-गोड गाणी गात. एकमेकांच्या चोचीत चोच घालीत, फुलाच्या डोक्यावरून भुर्र करीत खोलीत फेऱ्या घालीत. घरटे तयार झाले. मादीने त्यात अंडी घातली. मादी घरट्यात बसून राही. अंड्यांना ऊब देई.

फुला समुद्रकाठच्या तुरुंगात गेल्यापासून कळी दुःखी झाली. कळीला वाटत होते की आता हा कैदी आपल्या तुरुंगात राहील, रोज त्याला भेटता येईल. त्याच्याजवळ बोलता येईल. लिहा-वाचायला शिकता येईल; परंतु तिची निराशा झाली. तिला वाईट वाटले. तिचा आनंद अस्तास गेला. ती ना खाई ना पिई. ती एकटी बसे. ती न हसे, न खेळे. ती फिकट दिसू लागली. ती अशक्त झाली. शेवटी ती अंथरुणाला खिळली.

'कळ्ये, तुला काय होते?' पित्याने विचारले.

'मला सांगता येत नाही. काही तरी होत आहे खरे. मला काही सुचत नाही, काही रुचत नाही, मला कंटाळा आला आहे.'

'कोठे जायचे बाळ?'

'बाबा, समुद्रकाठी घ्या ना बदली करून! किती दिवसांत मी समुद्र पाहिला नाही. अगदी लहानपणी पाहिला होता. समुद्राच्या लाटांत पुन्हा एकदा डुंबू दे. खेळू दे. वाळूत किल्ले बांधू दे. बाबा, नदीला समुद्राकडे जावेसे वाटते. तसे मला झाले आहे. उचंबळणारा समुद्र पाहून तुमच्या कळीचे मन उचंबळेल.

मी सुंदर- सुंदर शिंपल्या गोळा करीन, सुंदर खडे गोळा करीन, घ्या ना बदली करून.'

'अर्ज करून बघतो; परंतु तू खात जा, पीत जा. कळ्ये, तू दुःखी असलीस म्हणजे मला मग काही सुचत नाही. तू आनंदी राहा.'

'मी का मुद्दाम दुःखी असते बाबा? खोटे- खोटे हसू किती वेळ टिकणार? खोटे हसणे, खोटे रडणे म्हणजे अळवावरचे पाणी.'

ढब्बूसाहेबाने कोठे तरी समुद्रकाठच्या तुरुंगावर बदली व्हावी, मुलगी आजारी आहे, तिला तेथे बरे वाटेल, असे लिहून अर्ज केला. अर्ज राजाकडे गेला. राजाने विचार केला, फुला प्रथम ह्याच अधिकाऱ्याच्या ताब्यात होता. फुला ज्या तुरुंगात आहे, त्याच तुरुंगावर ह्याची बदली केली तर बरे होईल असे राजाला वाटले. शेवटी ढब्बूची बदली झाली. त्या समुद्रकाठच्या तुरुंगाचा अधिकारी म्हणून तो गेला. कळीही अर्थात तेथे गेली.

ढब्बूसाहेब तुरुंगाची पाहाणी करीत होते. पाहाता- पाहाता फुलाच्या कोठडीजवळ ते आले. तेथे फुला होता. तो उभा होता. बागेतील फुलांकडे बघत होता.

'काय ठीक आहे ना? फाशीतून वाचलेत. आता नीट वागा, तुरुंगाची शिस्त पाळा. मी मोठा कडवा आहे. शिस्त पाळणाऱ्याला मी चांगला आहे. शिस्तभंग करणाऱ्याला मी वाईट आहे.' ढब्बुसाहेब म्हणाले.

ढब्बूसाहेब निघून गेले. फुला पाहात होता. त्याला आनंद झाला होता. कळीही आली असेल. ती येईल, ती भेटेल, ती बोलेल. फुलाने खोलीत उड्या मारल्या. खिडकीतून भरती आलेला समुद्र त्याने पाहिला. त्याच्याही मनात सुखकारक कल्पनांच्या लाटा उसळत होत्या. आनंदाला भरती आली होती.

दुपारची एक- दोन वाजण्याची वेळ होती. ढब्बूसाहेबांची ती वामकुक्षीची वेळ. पिता निजला आहे असे पाहून कळी उठली. ती एकदम फुलासमोर येऊन उभी राहिली, दोघे हसली, आनंदली. तिने गजांतून आपले हात आत घातले. त्याने ते धरले. तो तिच्या हातावर बोटाने लिहू लागला. काय लिहीत होता? 'समजले का काय लिहिले ते?' त्याने विचारले.

'हो.' ती म्हणाली. 'काय लिहिले ते सांग.'

'माझे तुझ्यावर प्रेम आहे, असे ना लिहिलेत?' 'नाही काही.'

'मग काय लिहिलेत?'

'तुला अद्याप वाचता येत नाही. तू वेडी आहेस.'

'मी तुमच्या डोळ्यांवरून वाचले. तुमच्या स्पर्शावरून वाचले. तुमची बोटे थरथरत होती, त्यांवरून वाचले. अक्षरे मला वाचता येत नाहीत; परंतु डोळे वाचता येतात. मी तुम्हाला आवडत नाही?'

'आवडतेस.'

'आता मला वेडी नका ठेवू. मला शहाणी करा. मी पाटी घेऊन येत जाईन. मला धडा देत जा. मी भराभर शिकेन. म्हणजे तुम्हाला अधिक आवडेन. खरे ना?' असे म्हणून कळी निघून गेली. दुसऱ्या दिवसापासून ती तुरुंगातील शाळा सुरू झाली. कळीचे जीवन फुलू लागले. फुला खतपाणी घालू लागला. कळी पाटी आणी. फुला गजांतून ती घेई. तिच्यावर तो अक्षरे लिही. तो तिला

उजळणी सांगे. ती अक्षरे वाचायला सांगे. मग कळी खाली जाई. ती खोलीत बसे व गिरवी. धडा पाठ करून ठेवी.

'तुमचे नाव कसे लिहायचे ते मला शिकवा आज.' ती म्हणाली.

'आधी स्वत:चे नाव लिहायला शीक.'

'माझ्या वस्तूंवर मी तुमचे नाव लिहिणार आहे. माझ्या रुमालावर, माझ्या उशीवर, माझ्या अंगातल्यावर.'

'मग त्या वस्तू माझ्या होतील.'

'मी तुमची आहे. म्हणून माझ्या वस्तूही तुमच्या नाहीत का ? हसता काय ? शिकवा ना तुमचे नाव. काय आहे तुमचे नाव ?'

'कळी फुलली म्हणजे काय होते ?'

'फूल.'

'त्या फुलाला हाक कशी मारशील ?'

'फुला, अरे फुला, अशी.'

'हेच माझे नाव. दोनदा घेतलेस माझे नाव.'

'फुला का तुमचे नाव ? किती छान नाव. साऱ्या जगाला 'फुला' असे सांगता वाटते ? सर्वांना फुलवणारे, फुला असे सांगणारे. ह्या कळीला फुलवणारे. 'फु' कसा लिहायचा ? सांगा ना.' त्याने पाटीवर स्वत:चे नाव लिहून दिले; 'फुला' 'फुला' असे घोकीत कळी निघून गेली.

फुलाचा प्रयोग : प्रकरण सहावे

तुरुंगातील प्रयोग

त्या दिवशी उजाडत ढब्बूसाहेब फुलाच्या कोठडीजवळ एकदम आले. शिपायाने कोठडी उघडली. साहेब आत शिरले. ते खोलीत पाहू लागले. तेथे मडक्यात तो वेल वाढत होता. संशयी साहेब त्या वेलाकडे टक लावून पाहू लागले.

'हा कसला वेल ? हा वेल वाढवून खिडकीतून खाली सोडायचा असेल.त्या दोराच्या साहाय्याने पळून जायचे असेल. होय ना ? मोठे बिलंदर बोवा तुम्ही क्रान्तिकारक. कोठे काय कराल त्याचा नेम नाही. कोठून आणलेस हे मडके ? कोठून आणलीस माती ?'

'मडके मला मिळाले होते. माती मी मागितली. हा साधा फुलवेल आहे. ह्याने मी कसा पळणार ? खिडकीला भलेभक्कम गज आहेत. साहेब, काहीच्या काही शंका घेऊ नका. तुरुंगातील एवढा तरी माझा आनंद नाहीसा नका करू. हा वेल वाढविणे, त्याची पाने पाहाणे ह्यात माझा वेळ जातो.'

'तुरुंग का सुखासाठी असतात, आनंद देण्यासाठी असतात ? तुम्हाला त्रास व्हावा, कंटाळा यावा ह्यासाठी तुरुंग असतात. ते काही नाही. शिपाई, फोडा ते मडके, तोडा तो वेल. खबरदार कोणी माती वगैरे पुन्हा द्याल तर. हे क्रान्तिकारक मोठे पाताळयंत्री असतात. मोठे कारस्थानी. बघता काय ? फोडा ते मडके.'

'नका फोडू. माझा सारा आनंद, माझा प्रयोग, नका नष्ट करू.'

'प्रयोग ? अरे लबाडा ! पळण्याचा प्रयोग होय ना ? फोडा, तुकडे करा त्या मडक्याचे. त्या वेलाचेही तुकडे करा.'

शिपायांनी ते मडके फोडले. तो वेल कुस्करून फेकून देण्यात आला. फुला कष्टाने ते सारे पाहात होता. साहेब अजून खोलीत पाहात होते. त्यांचे लक्ष एकदम वर गेले. तो तेथे पाखरांचे घरटे.

'पाखरांचे घरटे येथे कशाला? तुम्ही पक्षी पाळाल व त्यांच्याबरोबर निरोप पाठवाल. त्यांच्या गळ्यात चिठ्ठ्या बांधाल व धाडाल. हे नाही उपयोगी. शिपाई, पाडा, ते घरटे पाडा.'

'त्यात मादीने अंडी घातली आहेत. ती येईल व टाहो फोडील. नका पाडू ते घरटे. अंड्यांतून चिव चिव करीत पिले बाहेर येतील. नका, नका फोडू ती अंडी. नका मारू उद्याचे आनंदी जीव.'

'शिपाई, बघता काय? ओढा काठीने ते घरटे.'

ते घरटे पाडण्यात आले. ती सुंदर अंडी खाली पडून फुटली. फुलाला पाहावेना. त्याने डोळे मिटून घेतले.

'पुन्हा तुझ्या खोलीत पक्षी दिसला किंवा घरटे दिसले तर अंधारकोठडीत तुला ठेवीन. याद राख –' असे म्हणून ढब्बूसाहेब निघून गेले.

फुला खोलीत उदासीन होऊन बसला होता. त्याचा प्रयोग नष्ट झाला होता. पाखरांचे घरटे नष्ट झाले होते. ती अंडी नष्ट झाली होती. ते जोडपे, ते निळे-निळे पक्षी येतील, घरटे नाही असे पाहून त्यांना काय वाटेल? त्यांची अंडी नाहीत, मी मात्र जिवंत आहे, हे पाहून त्यांना काय वाटेल? नर मादी येथे असती तर त्यांनी अंडी वाचविण्यासाठी स्वत:चे प्राणही दिले असते. चोचींनी त्यांनी लढाई केली असती; परंतु मी? मी फक्त डोळे मिटून घेतले. त्या पाखरांना मी काय सांगू? ती पाखरे मला काय म्हणतील? आणि इतक्यात ती मादी खिडकीत आली, तो घरटे नाही. ती ची ची करू लागली. खोलीभर तिने फेऱ्या घातल्या. ची ची. परंतु कोण उत्तर देणार? समुद्राकडे तोंड करून ती ची ची ओरडू लागली. ती का नराला हाक मारीत होती? तो पाहा नर आला. निळा-निळा नर. किती सुंदर. दोघांनी टाहो फोडला. क्षणात खोलीकडे तोंडे करून ओरडत, क्षणात समुद्राकडे तोंडे करून ओरडत. फुलाच्या डोक्यावरून त्यांनी घिरट्या घातल्या, परंतु त्याला त्यांनी चोच मारली नाही. आपल्याला प्रेमाने भाकरी देणारा असे करणार नाही, असा त्यांना विश्वास होता.

ची ची करीत नर व मादी बसली होती. समुद्र गर्जना करीत होता. 'शेवटी मरण, मरण, सर्वांना मरण,' असे का त्या लाटा किनाऱ्यावर आदळून सांगत होत्या ? ओहोटी- भरती, जगणे- मरणे असाच हा संसार आहे असे का समुद्र सांगत होता ? मरावयाचे असले म्हणून का जन्मलो नाही तो मरावे ? जीवनाचा अनुभव घेऊन मग मरण आले तर त्याचे दुःख नाही; परंतु असे अकाली मरण, अंड्यातच मरण दुःखदायी आहे.

फुलाची भाकरी आली. ती पाखरे तेथेच होती. त्याने त्यांना आधी तुकडा दिला, परंतु ती घेत ना. त्यांनी तोंडे फिरविली. ची ची करीत ते जोडपे उडून गेले. फुलालाही त्या दिवशी जेवण गेले नाही. तो तसाच न खाता पाणी पिऊन खोलीत खाली मान घालून बसला होता.

दुपारची वेळ झाली. हातात पाटी घेऊन कळी आली. हळुहळू फुलू पाहाणारी कळी आली. ते पाहा तिच्या तोंडावर शतरंग पसरत आहेत, परंतु रंग आले व गेले. फुलाची खाली झालेली मान पाहून कळी दुःखी झाली.

'काय झाले आज ?' तिने विचारले.

'माझा वेल कुस्करण्यात आला. खोलीतील पक्ष्यांचे घरटे पाडण्यात आले. अंडी फुटली. पाखरे ची ची करीत बसली. तुकडा न घेता निघून गेली. कळे, कसा मी हसू ? ह्या लहानशा खोलीतील एवढासाही आनंद देवाला बघवला नाही का ?'

'ज्या पुस्तकाने तुम्हाला मरणासही हसत- हसत मिठी मारायला शिकविले, त्या पुस्तकाने निराशेत, दुःखात शांती ठेवायला नाही का शिकविले ? रडू नका. तुमचा अपराध नाही. पाखरे पुन्हा आली तर पुन्हा त्यांना प्रेम द्या.'

'पुन्हा कशाला प्रेम देऊ ? पुन्हा येथे ती घरटे बांधतील, अंडी घालतील. पुन्हा घर पाडण्यात येईल, अंडी फोडण्यात येतील. नको. त्या पाखरांना आता मी प्रेम देणार नाही. ती आली तर त्यांना घालवीन. मलाच येथे एकट्याला मरू दे. त्यांच्या अंड्यांना का मरण ?'

'तुम्ही मला सांगाल का वेल कसा लावायचा ? कंद कोणता घ्यायचा ? काय प्रयोग करायचे ? तुमच्या सांगण्याप्रमाणे मी सारे करीन. त्या बगीच्यात लावीन. येथून तुम्हाला बघता येईल अशा ठिकाणी लावीन. सांगता मला काम ?

तुमचे जीवनातील काम मला सांगा. तुमच्या प्रयोगात मला रमू दे. तुमचा प्रयोग यशस्वी होऊ दे.'

'कर माझे काम. माझ्या प्रयोगात भाग घे. हा घे तुकडा. हा तुकडा लाव. नीट खोल खणून लाव. मी सांगेन त्याप्रमाणे खत घाल, पाणी घाल.' तो म्हणाला.

'तुमचे ते पुस्तक मी वाचायला शिकल्ये. मला समजते त्यातले.'

'तुझे विचार वाढलेले होते. कल्पनाशक्ती वाढलेली होती. फक्त अक्षरांच्या खुणा समजायचा अवकाश होता. वाच. इतरही पुस्तके वाच.'

'मला चांगल्या पुस्तकांची नावे सांगा. ती पुस्तके मी मागून घेईन. देता पाटीवर लिहून?'

'हो. देतो.'

त्याने पाटीवर चांगल्या पुस्तकांची यादी दिली. कळी निघाली. त्या फुलाच्या प्रयोगाचा तो तुकडा घेऊन निघाली. तिसरे प्रहरी ती बगीच्यात गेली. तिने खालून वर पाहिले. फुला कोठडीच्या गजांजवळ उभा होता. तिने खणले. त्यात तो तुकडा तिने लावला. तिने वर पाहिले. दोघांची दृष्टी मिळाली. ती दृष्टी नव्हती. अनंत अशा मनातील सृष्टीचा जणू तो दरवाजा होता. त्या दृष्टीने मनातील सृष्टी दिसे.

कळी रोज त्या लावलेल्या वेलाची बातमी सांगे. नंतर तेथे वाची. काही वेळ गप्पा-गोष्टींत जाई. दोघे एकमेकांचे हात क्षणभर हातात घेत.

'हे गज कधी दूर होतील? ही बंधने कधी तुटतील?' ती म्हणे.

'एक दिवस तुटतील. ती तुटोत वा न तुटोत. आपली मने अभंग जोडली गेली आहेत. खरे ना?'

'हो.'

एके दिवशी ढब्बूसाहेबांना भेटायला एक प्रवासी आला. त्याचा श्रीमंती पोषाख होता. बोटांतून अंगठ्या होत्या. मनगटावर सोन्याचे घड्याळ होते.

'आपण कोण कुठले?' ढब्बूसाहेबांनी विचारले.

'मी मुशाफिर आहे, मी एकटा आहे. घरी पाच लाखांची जहागीर आहे. मी जगात कोठे काय चांगले आहे ते पाहात हिंडत आहे. हा समुद्रकिनारा फार सुंदर आहे असे ऐकले म्हणून येथे आलो.'

'आपण लग्न वगैरे नाही केले?'

'अजून नाही.'

'करायचे नाही का?'

'तसे ठरलेले काही नाही.'

'सृष्टीतील सुंदर वस्तू बघता बघता अनुरूप पत्नीही मिळायची!'

'योगायोगाच्या त्या गोष्टी असतात.'

'तुम्ही कोठे उतरला आहात?'

'एका खाणावळीत.'

'आमच्याकडे या ना! समुद्रावर फिरा. तुरुंगातील बागेत हिंडा. तुमच्यासारख्या सौंदर्यशोधकाची व्यवस्था लावणे म्हणजे पुण्य आहे.'

'येईन तुमच्याकडे राहायला. तसे मला परके असे कोठेच वाटत नाही. मी घरातून बाहेर पडलो तो जगाचा मित्र होण्यासाठी.'

'तुम्ही एकदम माझ्या विनंतीस मान दिलात ह्याबद्दल मी आभारी आहे. शिपाई तुमचे सामान आणतील. चला घरी.'

पाहुणा घरच्यासारखा झाला. तो शिपायांना चिरीमिरी देई. सारे त्याच्यावर खूष असत. त्याला तुरुंगात सर्वत्र हिंडण्या- फिरण्याची मुभा होती. एके दिवशी तो बगीच्यात हिंडता- हिंडता कळीने लावलेल्या झाडाजवळ आला. ती पाने त्याने ओळखली. हाच तो प्रयोग असे त्याने जाणले.

पाहुणा त्या पानांकडे बघत होता व त्या पाहुण्याकडे गजांतून फुला पाहात होता. इतक्यात कळी तेथे आली.

'काय पाहाता इतके टवकारून!' तिने विचारले.

'कळ्ये, हा मनुष्य कोण?'

'तो घरचा पाहुणा झाला आहे. म्हणतो, मी मोठा श्रीमंत जहागीरदार आहे. बाबांना त्याने भूल घातली आहे. साऱ्या शिपायांजवळ गोड बोलतो. त्याला वाटेल तेथे फिरण्याची सदर परवानगी आहे.'

'कळ्ये, तो गृहस्थ आपल्याच झाडाशी बराच वेळ उभा आहे. मला भीती वाटते. ह्या माणसाचा संशय येतो. कदाचित् त्या फुलझाडाला तो उपटून नेईल किंवा त्याचा नाश करील. तू असे कर, उद्या हळूच ते झाड खणून काढ.

मुळांना धक्का नको लावू. नंतर तू ते झाड स्वतःच्या खोलीत एका मोठ्या कुंडीत लाव. खोलीला कुलूप लावून ठेव.'

'बरे. तुम्ही सांगता तसे मी उद्या करीन.'

दुसऱ्या दिवशी कळी उजाडत बागेत गेली. हलक्या हातांनी ती खणीत होती; परंतु चुकून घाव मुळावर पडला. ती कोवळी मुळे तुटली, झाड मेले. ते कसे जगणार? ती रडू लागली. तिने वर पाहिले. ते डोळे तिच्याकडे बघत होते. 'रडू नको' अशी त्याने खूण केली.

तो मुशाफिर हिंडत तेथे आला, तो ते झाड नाही. आपल्यावर कोणाची तरी पाळत आहे अशी त्याला शंका आली. त्याने वर पाहिले, तो गजांतून फुला क्रोधाने त्याच्याकडे बघत होता. फुलाला पाहाताच पाहुणा काळवंडला. तो एकदम बगीच्यातून निघून गेला.

कळीच्या हालचालींवर तो पाहुणा पाळत ठेवू लागला. दुपारी कळी फुलाच्या खोलीकडे चालली. पाठोपाठ हळूच तो पाहुणा गेला. तो जिन्यात लपून त्यांचे बोलणे ऐकत होता.

'मुळे तुटली. मला किती वाईट वाटले —' कळी सांगत होती.

'जाऊ दे. आता शेवटचा प्रयोग करू. हा तिसरा तुकडा घे. हा शेवटचा तुकडा. तुझ्या खोलीतच एका मोठ्या कुंडीत हा लाव. खिडक्यांना मी सांगेन त्या रंगाचे पडदे लाव. तसा-तसा प्रकाश झाडाला मिळू दे. झाड कसे-कसे वाढते, कधी खत घातले, प्रकाश-किरण कसे-कसे दिले, ते सारे रोजनिशीत लिहीत जा. मी तुरुंगात असलो तरी ज्ञान जगाला कळू दे. ती रोजनिशी तू मग प्रसिद्ध कर, अर्थात जर प्रयोग यशस्वी झाला तर, निळ्या रंगावर सोनेरी छटा उमटल्या तर आणि कळ्ये, खोली कधी-कधी उघडी टाकू नकोस. कुलूप लावून बाहेर जात जा. प्रयोग कस-कसा होत आहे ते मला सांगत जा! समजलीस ना?'

'हो. तुमच्यासाठी सारे करीन. तुमचा आनंद तो माझा.'

ती निघाली. तो पाहुणा पटकन् निघून गेला. कळीने सांगितल्याप्रमाणे सारे केले. तिने कुंडीत तो तुकडा लावला. एका मोठ्या घडवंचीवर ती कुंडी तिने ठेवली. खिडक्यांना तांबडे, हिरवे, निळे असे पडदे करण्यात आले. निरनिराळ्या

वेळी निरनिराळ्या रंगाचा प्रकाश खोलीत पडे. खोलीला तिने एक भक्कम कुलूप केले. बाहेर जाताना ते ती लावी.

त्या पाहुण्याने त्यांचे सारे बोलणे ऐकले होते, त्याने एके दिवशी त्या कुलपाच्या तोंडाचा मेणावर ठसा घेतला. त्या तोंडाच्या आकाराची किल्ली त्याने घडवून घेतली. ती किल्ली त्या कुलपाला लागेल की नाही ते त्याने पाहिले. किल्ली लागली. कुलूप उघडले. आतील कुंडी पाहुण्याने पाहिली. 'फुलू दे ते फूल. ते पळविल्याशिवाय मी राहाणार नाही. ते लाखाचे बक्षीस मी उपटीन. हा गब्रू मग गबर होईल. माझी कीर्ती जगभर जाईल. हा बसेल येथे तुरुंगात रडत.' असे पाहुणा म्हणाला. तो पाहुणा म्हणजे का तो गब्रू? हो. अजून नाही का तुमच्या ध्यानात आले?

कळी रोज त्या फुलझाडाची सारी हकीगत सांगे. नवीन पान फुटले, नवीन धुमारा आला, सारे सांगे. ती हकीगत ऐकून फुलाला अतोनात आनंद होई. एके दिवशी कळी म्हणाली, 'एक लहानशी कळी आली आहे!'

'कळी आली? छान. कळीच्या हाताचा गुण. कळीनं कळी आणली. आता ती फुलेल. तिच्या पाकळ्यांवर सोनेरी छटा दिसतील. प्रयोग यशस्वी होईल.' फुला नाचत म्हणाला.

त्या दिवशी कळी मोठ्या उत्सुकतेने भेटण्यास आली होती. झाडावरची कळी अर्धवट फुलली होती. सोनेरी छटा दिसत होत्या. केव्हा एकदा ही बातमी देऊ असे तिला झाले होते.

'कळ्ये, तुझे तोंड आज फुलले आहे.' फुला म्हणाला.

'कारण कुंडीतील कळी फुलणार आहे, आज रात्री ती फुलेल. पूर्णपणे फुलेल. आता अर्धवट फुलली आहे. सोनेरी छटा दिसत आहेत. निळ्या ढगांवर सोनेरी किरण तशी ती कळी दिसत आहे.'

'छान छान. माझा प्रयोग यशस्वी झाला. कळ्ये, किती तू चांगली; किती हुशार. आता असं कर. ती कुंडी घोड्याच्या गाडीत घाल व घेऊन जा. त्या प्रदर्शनाच्या ठिकाणी ने. ती तारीख जवळच आहे; हे फूल फुललं तरी दोन महिने कोमेजणार नाही. तू आपली रोजनिशी बरोबर ने. शास्त्रज्ञ विचारतील. त्यांच्या हातात रोजनिशी दे.'

'परंतु बाबा कसे जाऊ देतील?'

'त्यांना विचारू नकोस. माझ्याकडे येत होतीस ती का त्यांना विचारून? तू पाप थोडेच करीत आहेस?'

'बरे मी जाईन.'

'परंतु कुंडी नेण्यापूर्वी मला दाखवशील का?'

'दाखवीन. शिपाई माझे ऐकतील. रात्री बारानंतर घेऊन येईन. देईन कोणाच्या डोक्यावर. रात्री आणीन हो. जाते मी.'

तो पाहुणा सारे ऐकत होता. 'आज रात्री फुलणार का? ठीक.' असे म्हणत तो पटकन् निघून गेला.

मध्यरात्र झाली. गस्तवाले गस्त घालीत होते. बाराचे ठोके पडले. 'ऑल वेल बराबर है.' अशा आरोळ्या तुरुंगाच्या सर्व भागांतून झाल्या. ढब्बूसाहेब झोपले होते; परंतु कळी उठली. तिने दोन शिपाई व दोन वॉर्डर बरोबर घेतले. तिने खोली उघडली. त्या दोन वॉर्डरांनी ती कुंडी धरली. शिपायांच्या हातात कंदील होते. फुला दारात उभा होता. ती कुंडी गजांबाहेर ठेवण्यात आली. सुंदर फूल फुलले होते. कृष्णवर्ण पाकळ्यांवर सोनेरी छटा. फुला पाहात राहिला. त्याने बाहेर हात लांबविले. त्या फुलाला त्याची बोटे लागली. ते फूल नाचू लागले. ते वारा आला म्हणून नाचले, का त्या बोटांतील भावनामय स्पर्शाने नाचले?

'पुरे आता.' शिपाई म्हणाले.

वॉर्डरांनी कुंडी नेली. शिपाई गेले. कळीही निघून गेली. ती झोपली. पहाटे उठून ती जाणार होती. चार घोड्यांची गाडी तिने ठरविली होती.

परंतु पाहुणा आधी उठला. त्याने किल्ली कुलपाला लावली. त्याने द्रव्याने वश केलेल्या शिपायांकडून ती कुंडी बाहेर नेवविली. तेथे त्यानेही गाडी तयार ठेवली होती. कुंडी गाडीत ठेवण्यात आली. गाडी भरधाव निघाली. दूर गेली.

पहाट झाली. कळी उठली, ती खोलीत गेली. तो कुंडी नाही! ती खांबासारखी उभी राहिली. घेरी येईल असे तिला वाटले. तिच्या डोळ्यांसमोर एकदम तो पाहुणा आला. तिने पाहुण्याचा तपास केला, परंतु तपास लागेना. त्या पाहुण्यानेच कुंडी लांबविली ह्यात संशय नाही असे तिला वाटले. ती भीतभीत फुलाकडे गेली. तिने फुलाला हाक मारली. तिने त्याला सारी हकीगत सांगितली.

'आता ताबडतोब जा. तुझी रोजनिशी घेऊन जा. तुझे म्हणणे तेथे सांग. हे फूल मी फुलविले असे स्पष्टपणे बोल. जा. थांबू नकोस. सत्याला यश येईल.' तो म्हणाला.

ती गेली. तिची ती ठरलेली गाडी बाहेर उभी होती. तीत बसून ती गेली. पाहुण्याच्या पाठोपाठ तीही निघाली.

सकाळी ढब्बूसाहेब उठले; परंतु कळी कोठे दिसेना. तिचे अंथरूण रिकामे होते. कोठे आहे कळी? त्यांनी सर्वत्र पाहिले, सर्वत्र शोधले, परंतु कळीचा पत्ता नाही आणि ते श्रीमंत पाहुणे? त्यांचाही पत्ता नाही. तो श्रीमंत पाहुणा आपला पुढे-मागे जावई व्हावा असे ढब्बूसाहेबांस वाटत होते. म्हणून त्यांनी त्याला घरी ठेवून घेतले, त्याचा मान-सन्मान ठेवला; परंतु तो पाहुणा का कळीला घेऊन पळून गेला? पित्याला न सांगता? लफंगा पाहुणा; परंतु त्याने कळीला पळविले, का कळी त्याच्याबरोबर आपण होऊन गेली? ती अलिकडे शिकत होती. लिहीत असे, वाचीत असे. त्या कैद्याकडे म्हणे शिकायला जाई. त्या कैद्याने तर नाही काही कारस्थान केले? हे क्रांतिकारक मोठे पाताळयंत्री. कोणाला फितवतील, आपल्या जाळ्यात घेतील त्याचा नेम नाही.

ढब्बूची एकुलती एक मुलगी. ती घरातून गेली. हे पाहून तो निराश झाला. तो संतापला, चिडला. धावत धावत त्या फुलाच्या कोठडीकडे तो गेला. शिपाई बरोबर होता. खोली खोलण्यात आली. संतापलेला ढब्बूसाहेब फुलाला शिव्या देऊ लागला. 'बदमाष, कोठे गेली माझी मुलगी? बोल. हरामखोर. काय केलास जादूटोणा? बोल.' साहेब फुलाला मारू लागला. फुलाही संतापला. त्याच्या मनातील सारे साठलेले जागे झाले. तो एकदम ढब्बूवर घसरला. त्याने ढब्बूस खाली पाडले. फुला त्याच्या छातीवर बसला. हत्तीवर सिंहाचा छावा तसे ते दृश्य दिसत होते. फुला त्या ढब्बूच्या थोबाडीत दोहोकडून देत होता.

शिपायाने शिटी वाजविली. जिकडे-तिकडे शिट्या झाल्या. धोक्याची घंटा घणघण वाजू लागली. सारे शिपाई वॉर्डर दंडुके घेऊन धावत आले. फुलाला ओढण्यात आले. साहेब उठले. ते थरथरत होते. शिपायांनी फुलाला दंडे मारले.

'हरामखोर! अधिकाऱ्यांवर हात टाकतोस? थांब. ह्याला जडांतील जड अशी दंडा-बेडी घाला. मागे मरणातून वाचलास. आता वाचणार नाहीस. अधिकाऱ्यावर हात टाकणाऱ्यास तोफेच्या तोंडी देण्यात येते. तयार राहा

मरणाला. आजच्या आज वर कळवतो. घाला, बेड्या घाला हरामखोराला.' असे म्हणत ढब्बूसाहेब खाली गेले.

फुलाला दंडा-बेडी घालण्यात आली. मला तोफेच्या तोंडी देणार? देऊ देत. माझा प्रयोग यशस्वी झाला आहे. आता मरण आले तरी काय हरकत? परंतु मरणापूर्वी कळी भेटेल का? माझी कळी मला दिसेल का? फुलराणी किती गोड, किती शहाणी?

❋ ❋ ❋

फुलाचा प्रयोग : प्रकरण सातवे

फुलाला दोन बक्षिसे

तो पाहुणा फुलाची कुंडी घेऊन प्रदर्शनाच्या गावी गेला. तेथे नाना देशांतून फुले आली होती, शास्त्रज्ञ आले होते, परंतु संपूर्णपणे कोणाचाच प्रयोग यशस्वी झाला नव्हता. कोणाच्या एकाच पाकळीवर सोनेरी छटा उठली होती. कोणाची पुसट होती, परंतु या पाहुण्याने जे फूल आणले ते संपूर्णपणे कसोटीला उतरत होते. सारे शास्त्रज्ञ पाहात राहिले.

'आपले नाव काय?' त्या पाहुण्यास विचारण्यात आले.

'गब्रू.' पाहुणा म्हणाला.

'आपले नाव आजपर्यंत ऐकले नव्हते. आपले संशोधनात्मक लेख कधी प्रसिद्ध नाही वाटते झाले? कोठे राहाता आपण? कोठे आहे प्रयोगशाळा?' अनेक प्रश्न गब्रूला विचारण्यात आले.

'गाजावाजा मला आवडत नाही. मी लहानसा माळी. माझी प्रयोगशाळा वगैरे नाही. मी नाना गोष्टी करीत असतो. मला प्रयोगांची हौस आहे, वाटले

की आपणही करावा प्रयोग. करीत होतो, यश आले. तसे शास्त्रीय ज्ञान मजजवळ नाही. उपपत्ती सांगता येणार नाही. कसे कसे फूल वाढले ते टिपलेले नाही. आम्ही साधी माणसे.' गब्रू म्हणाला.

प्रदर्शनासाठी राजा आला होता. उद्या बक्षीससमारंभ होता. भव्य मंडप घालण्यात आला होता. ध्वजा-पताकांनी, लता-पल्लवांनी, फुलांच्या रंगी-बेरंगी सुगंधी अशा हारांनी, तोरणांनी तो मंडप सुशोभित करण्यात आला होता. अनेक शास्त्रज्ञ राजाच्या भेटी-गाठी घेत होते. गब्रूची राजाशी भेट करण्यात आली.

'आपण कोठे असता?' राजाने विचारले.

'एका खेडेगावात.'

'तुम्ही प्रयोगात यश मिळविलेत, आश्चर्य आहे.'

'देवाची कृपा.'

'तुम्ही नीट शास्त्रीय ज्ञान मिळविलेत तर आणखी चमत्कार कराल. आपल्या देशाचे नाव वाढवाल. तुम्ही शास्त्रज्ञ म्हणजे देशाची भूषणे. आपले अभिनंदन करतो. आपल्या ह्या देशाला तुम्ही मान मिळवून दिलात. धन्य आहात तुम्ही!'

गब्रू निघून गेला; परंतु आता कळीची गाडी आली. ती शास्त्रज्ञांना भेटली. 'हे फूल मी फुलविले आहे. ह्या लफंग्याने ते पळवून आणले आहे.' असे तिने सांगितले; परंतु तिच्या म्हणण्याकडे कोणी लक्ष देईना. 'मला राजाची भेट घ्यायची आहे, राजाची माझी गाठ घाला.' असे ज्याला त्याला ती विनवू लागली.

शेवटी राजाच्या कानावर वार्ता गेली. एक मुलगी आपणास भेटू इच्छिते, असे त्याला कळले. त्याने त्या मुलीला बोलाविले. ती मुलगी आली. नम्रपणे ती उभी राहिली. नंतर राजाला तिने प्रणाम केला.

'मुली, काय आहे तुझे म्हणणे?' राजाने प्रश्न केला.

'महाराज, ते फूल मी फुलविले आहे.' ती म्हणाली.

'मोठ-मोठे शास्त्रज्ञ थकले. तू कसे फुलवणार ते फूल?'

'ही पाहा माझी रोजनिशी. हिच्यात झाड कधी लावले, कोणते खत घातले, कोणत्या रंगाचे किरण दिले ते सारे मी लिहून ठेविले आहे.'

राजाने रोजनिशी वाचली. त्याने त्या मुलीकडे पाहिले.

'तुझे नाव काय?'

'कळी.'

'तुझा बाप काय करतो?'

'ते तुरुंगाचे अधिकारी आहेत.'

'कोणत्या तुरुंगावर?'

'समुद्रकाठच्या.'

'ज्यांची मुलगी आजारी होती व ज्यांनी समुद्रकाठी बदली मागितली होती, त्यांचीच का तू मुलगी?'

'होय महाराज.'

'त्या तुरुंगात कोण आहे?'

'ते एक राजकीय कैदी आहेत. त्यांना फुलांचे वेड. ते शास्त्रज्ञ आहेत. त्यांच्या सांगण्यावरून हा प्रयोग मी केला. ते सारे श्रेय त्यांचे आहे. मी निमित्तमात्र.'

'राजधानीच्या तुरुंगातून तो कैदी अन्यत्र पाठवताच तू आजारी पडलीस. होय ना?'

'होय.'

'काय होत होते तुला, बेटा?'

'तसे काही नाही. मी काय सांगू महाराज?'

'प्रेमाच्या पिशाच्चाची बाधा तर नव्हती?'

'आपण सर्वज्ञ आहात.'

'बरे, जा. उद्या प्रदर्शन-मंडपात माझ्या शेजारी बैस आणि हे कपडे उद्या काढ. नवीन सुंदर पोषाख तुला देण्यात येईल तो घाल आणि दोन सुंदर दागिने देईन ते अंगावर घाल. समजलीस ना? जा बेटा. काळजी नको करू.'

कळीची कळी फुलली. ती निघून गेली. दुसरा दिवस उजाडला. हजारो लोक येत होते. खेड्यापाड्यांतून, शहरा-शहरांतून स्त्री-पुरुषांच्या झुंडी येत होत्या. तिसरे प्रहरी बक्षीस समारंभ होणार होता. मंडप कधीच भरून गेला. सुंदर व्यासपीठ केलेले होते. तेथे छताखाली ती कुंडी ठेवण्यात आली होती.

अनुपम सौंदर्याने युक्त असे ते फूल तेथे डोलत होते. राजासाठी चांदी-सोन्याचे सिंहासन होते. त्याच्या दोन बाजूंस अनेक सुंदर आसने मांडण्यात आली होती.

राजाने काही शिपायांस बोलावले. 'जा, ताबडतोब त्या समुद्रकाठच्या तुरुंगातील त्या राजकीय कैद्यास घेऊन या. चांगले घोडे गाडीला जुंपा. सायंकाळपर्यंत येथे आले पाहिजे.' शिपाई 'आज्ञा' असे म्हणून गेले. वेगवान घोड्यांची गाडी घेऊन ते गेले. तुरुंगासमोर गाडी थांबली. राजाचा निरोप ढब्बूसाहेबांस सांगण्यात आला. शृंखला घातलेला फुला कैदी घोड्यांच्या गाडीत बसविण्यात आला. त्याच्या बाजूस सशस्त्र शिपाई बसले आणि गाडी वेगाने निघाली. आपल्याला तोफेच्या तोंडी देण्यासाठी नेण्यात येत असावे असे फुलाला वाटले.

'कोठे नेता मला?' त्याने विचारले.

'चूप. बोलना नहीं, पूछना नहीं.' शिपाई म्हणाला.

तिकडे समारंभ सुरू झाला. प्रार्थनागीत झाले. राजा बोलायला उभा राहिला. टाळ्यांचा कडकडाट झाला. जणू आकाश पडते की काय असे वाटले. राजाने हात वर करताच सारे शांत झाले.

'जमलेल्या नाना देशांतील थोर शास्त्रज्ञांना व सर्व स्त्री-पुरुषांना आजचा दिवस आनंदाचा आहे. शास्त्रांचा गौरव करण्याचा आजचा दिवस आहे. शास्त्राने संहारही करता येतो व जीवनात आनंद व सौंदर्य ह्यांचीही निर्मिती करता येते. शास्त्रांचा उपयोग संसार आनंदमय करण्यासाठी करणे ही खरी शास्त्रपूजा. शास्त्राने मारक शस्त्रे निर्मू नयेत. शास्त्राने मनुष्याला माकड बनवू नये. मनुष्याला वृक-व्याघ्राहून क्रूर करू नये. शास्त्राने माणुसकी वाढो. आनंद वाढो. आज आपण बक्षीस देणार आहो; परंतु कोणाला? बॉंबचा शोध लावणाऱ्याला नाही. तोफेचा गोळा शंभर मैल जाण्याचा प्रयोग करणाऱ्याला नाही, तर सृष्टीतील सौंदर्य व आनंद वाढविणाऱ्याला. शास्त्राने सुबत्ता निर्मिता येईल. फुले-फळे वाढविता येतील. फुलांचा प्रयोग करणाऱ्याला आज बक्षीस द्यावयाचे आहे. कृष्णकमळावर, निळ्या-सावळ्या कृष्णकमळावर सोनेरी छटा उमटविणाऱ्याला हे बक्षीस द्यावयाचे होते. अनेक देशांतील फुलवेड्या शास्त्रज्ञांनी प्रयोग केले. आपल्या प्रयोगांची फुले त्यांनी येथे आणली आहेत. सर्वांनाच सारख्या प्रमाणात सिद्धी मिळाली नाही, परंतु एक प्रयोग यशस्वी झाला. तो प्रयोग येथे ठेवण्यात

आला आहे. पाहा हे फूल. किती सुंदर दिसते आहे ! पाहा ह्या सोनेरी छटा, कृष्णरंगावर सोनेरी वेलबुट्टी. अभिनव प्रयोग...'

राजाचे भाषण असे चालू होते इतक्यात ती गाडी आली. सर्व लोकांचे लक्ष तिकडे गेले. राजाने दूतांना तिकडे पाठविले. 'शृंखला काढून कैद्याला येथे आणा.' अशी त्याने सूचना दिली. दूत वेगाने गेले. फुलाच्या पायांतील शृंखला काढण्यात आल्या. त्याला पाय हलके वाटू लागले. नीट चालवेना. शिपाई हात धरून त्याला नेत होते. किती तरी दिवसांनी बाहेरची मोकळी हवा अंगाला लागली. विशाल क्षितिज दिसले. अनंत आकाश दिसले. हजारो स्त्री-पुरुषांची सृष्टी दिसली.

त्या कैद्याला राजाजवळ नेण्यात आले. कैदी फिका पडला होता, परंतु त्याच्या डोळ्यांत ध्येयनिष्ठेचे पाणी होते. राजाने त्याला सन्मानपूर्वक जवळच्या आसनावर बसविले. त्या कैद्याला पाहाताच तो पाहुणा काळवंडला. गब्रू घाबरला. त्याची मान खाली झाली. त्याला आपण पडणार असे वाटले.

राजा बोलू लागला. लोक ऐकू लागले.

‘हा जो यशस्वी प्रयोग येथे आहे, तो कोणी केला? हे येथे एक गृहस्थ आहेत. त्यांचे नाव गब्रू. त्यांनी आपली मान विनयाने खाली घातली आहे. हे गब्रू म्हणतात की, ‘हा प्रयोग मी केला.’ त्यांना जर शास्त्रीय माहिती विचारली तर ते म्हणतात, ‘मी प्रयोग केला आहे; माहिती मागून देईन.’ ही माझ्या डाव्या बाजूस सुंदर मुलगी बसली आहे. ती म्हणते, ‘हा प्रयोग मी केला.’ प्रयोग कसा-कसा केला त्याची माहिती तिने टिपून ठेवली आहे. ही पाहा तिची रोजनिशी. हिच्यात सारे आहे; परंतु ह्या मुलीला कोठून आले हे ज्ञान? ते ज्ञान तिला आता आणलेल्या ह्या थोर पुरुषाने दिले. हा पुरुष तुम्ही ओळखलात का? ज्याला तुम्ही फाशी देणार होतेत, तोच हा महात्मा. तुरुंगातही ध्येयपूजा त्याने सोडली नाही. ह्याच्यासंबंधाने सारे कागदपत्र मी वाचले. हा थोर पुरुष निर्दोष आहे आणि ज्या दोन प्रधानांचा प्रजेने खवळून वध केला ते प्रधानही निर्दोष आहेत. जे कागदपत्र ह्या कैद्याच्या घरी सापडले त्यात काय होते? देशासाठी त्या प्रधानांनी काय-काय केले, किती त्याग केला, किती आपत्ती सोसल्या, त्यांचा पुरावा होता; परंतु ‘ते कागद जाळून टाक. आमचा त्याग जगाला कळायला कशाला हवा? अज्ञात असू दे आमचा त्याग.’ अशी चिठ्ठी त्या प्रधानांनी आपल्या मित्राला पाठवली होती, परंतु ह्या मित्राने ते कागद जाळले नाहीत. असो. ते थोर प्रधान तर गेले; परंतु हा पुष्पसृष्टीत चमत्कार करणारा मित्र सुदैवाने वाचला. त्याने हे फूल फुलविले. त्याने ह्या मुलीकडून हा प्रयोग करविला. ही मुलगी तुरुंगाच्या अधिकाऱ्याची. ह्या थोर पुरुषाने तिला लिहा-वाचायला शिकविले. फुले फुलवणाऱ्या ह्या माळ्याने ह्या मुलीची जीवनकळीही फुलविली. ह्या एक लाख रुपयांच्या बक्षिसाच्या लोभाने पलीकडे ते काळवंडलेले गृहस्थ आहेत त्यांनी पाप केले. त्यांनी ही कुंडी लांबविली. ह्या मुलीच्या बापाचा त्याने विश्वासघात केला. ज्या शृंखला ह्या थोर पुरुषाच्या पायांत होत्या, त्याच ह्या लफंग्याच्या पायांत घालून त्याला योग्य ती शिक्षा केली जाईल.

परंतु आधी हा गोड समारंभ संपवू या. एक लाख रुपयांचे बक्षीस, या शास्त्रज्ञाला मी देतो. असेच देशाचे नाव ते वाढवोत. ध्येयाची ते अशीच पूजा करोत. कष्ट पडोत, आपत्ती येवोत, मरण समोर असो, तरी ध्येयाला कसे

कवटाळावे ते त्यांनी दाखविले आहे. ते शास्त्रज्ञ आहेत. ते महात्मा आहेत. अशी माणसे म्हणजे पृथ्वीचे वैभव!

एक लाख रुपयांच्या बक्षिसाबरोबर दुसरेही एक बक्षीस मी ह्यांना देत आहे. ही मुलगी ह्यांना मी देत आहे. तुम्हा सर्वांसमक्ष ह्यांचे लग्न मी लावतो. तुमचे आशीर्वाद ह्यांना द्या.

राजाने कळीचे हात फुलाच्या हातात दिले. दोघांनी राजाला वंदन केले. दोघांनी त्या विराट् जनतेला प्रणाम केला. सर्वांनी जयजयकार केला. टाळ्यांचा गजर झाला. वाद्ये वाजू लागली. बँड सुरू झाला. बंदुकीच्या फैरी झाडण्यात आल्या. फुलांची वृष्टी झाली. आनंदीआनंद झाला. समारंभ संपला. कळी व फुला राजाबरोबर गेली. राजाने त्यांना मेजवानी दिली. सारे शास्त्रज्ञ हजर होते. राजाने वधूवरांस मूल्यवान वस्त्रे व अलंकार ह्यांची भेट दिली. शास्त्रज्ञांचा निरोप घेऊन, राजाचा निरोप घेऊन कळी व फुला निघून गेली. त्या दोघांचा आनंद अवर्णनीय होता. त्या आनंदाचे कोण वर्णन करील?

फुलाचा प्रयोग : प्रकरण आठवे

घरी

वृद्ध आत्या घरी होती. एक दिवस सारे चांगले होईल ह्या आशेवर ती जगत होती. फुलाच्या बागेची काळजी घेत होती आणि एके दिवशी फुला घरी आला. एकटा नाही आला, तर त्याच्या बरोबर कोणी तरी होते.

'आत्या, ओळखलेस का मला?' फुला पाया पडून म्हणाला.

'अरे, तुला का मी ओळखणार नाही? आलास! मी म्हणतच होते की, तू येशील. किती रे वाळलास? तुरुंगातून जिवंत आलास हीच देवाची कृपा. आणि ही कोण?'

'तुला सून आणली आहे. राजाने माझे लग्न लावले. चांगली आहे की नाही सून? म्हणत असंस, लग्न कर. झाले ना आता तुझ्या मनासारखे?' फुलाने प्रेमाने विचारले.

कळी आत्याबाईंच्या पाया पडली. 'जन्मसावित्री हो' असा म्हातारीने आशीर्वाद दिला. तिने त्या दोघांच्या डोक्यावरून प्रेमळ हात फिरविला. तिला खूप आनंद झाला.

नंतर एके दिवशी कळी व फुला कळीच्या वडिलांकडे गेली. उभयता पाया पडली. फुला म्हणाला, 'मला क्षमा करा!' म्हातारा गहिवरला.

'मी आता नोकरी पुरे करतो. तुमच्याकडे येऊन राहातो. येऊ ना कळ्ये? मी एकटा कसा राहू इकडे?' पिता म्हणाला.

'तुम्हाला न्यायलाच आम्ही आलो आहोत. आता विश्रांती घ्या. आमचा संसार पाहा. तुमचा आशीर्वाद द्या.'

'तो लफंगा बसला आहे तुरुंगात. त्याला मी जावई करणार होतो. देवाने वाचविले. कळीचे नशीब थोर!' म्हातारा म्हणाला.

ती सारी फुलाच्या घरी आली. फुला व कळी फुले फुलवू लागली. त्यांचा जोडा फार शोभे. गावातील म्हातारी माणसे त्यांचे कौतुक करीत. फुलाच्या बागेचे ढब्बूसाहेब रक्षण करी. लहान मुले-मुली फुले तोडायला येत. त्यांना तो दटावी; परंतु शेवटी फुले देई.

कळी व फुला ह्यांचा संसार सुखाचा झाला. त्यांना जसे सुख मिळाले तसे तुम्हा सर्वांस मिळो! संपली ही कथा – हरो सर्वांची व्यथा.

संपली फुलाची गोष्ट, होवोत वाचणारे संतुष्ट.

नदी शेवटी सागराला मिळेल :

प्रकरण पहिले

देवाचा दरबार

परमेश्वर आपल्या दिव्य सिंहासनावर बसला होता. देवदूत स्तुति- स्तोत्रे गात होते. इंद्र, चंद्र, सूर्य, वायू सारे हात जोडून उभे होते. 'देवा, तुझा महिमा किती वर्णावा ? हे अनंत विश्व तू निर्माण केलेस. इंद्राला पाऊस पाडायला लावलेस; सूर्याला तापावयास सांगितलेस. तुझ्या आज्ञेने वायू वाहातो, अग्नी जळतो, समुद्र उचंबळतो; तुझ्या आज्ञेने पर्वत उभे आहेत, नद्या धावत आहेत, फुले फुलत आहेत, वृक्ष डोलत आहेत, किती विविध ही सृष्टी; किती सुंदर, किती मोठी आणि सर्वांत कौतुक करण्यासारखी गोष्ट म्हटली म्हणजे मनुष्यप्राणी. देवा, परमेश्वरा, तुझे सारे बुद्धिवैभव मनुष्य निर्मिण्यात ओतले आहेस. एवढासा साडेतीन हात देहात राहाणारा हा मनुष्य, परंतु सर्व विश्वाचे तो आकलन करू शकेल, सर्व सृष्टीवर सत्ता गाजवू शकेल. तो पृथ्वीवर राहून ताऱ्यांचा इतिहास लिहील, पाताळातील घडामोडी वर्णील. मानवाला अशक्य असे काही नाही.'

परमेश्वराची अशी स्तुती चालली होती, इतक्यात तेथे सैतान आला. सारे कुजबुजू लागले. दुधात जणू मिठाचा खडा पडला. सुखात विष कालवले गेले. सर्वांच्या प्रसन्न चेहऱ्यावर वक्रता दिसू लागली. सैतान संतापाने व उपहासाने बोलू लागला, 'पुरे करा ही स्तुतिस्तोत्रे. स्तुती करण्यासारखे काय आहे ? परमेश्वराचे अनंत विश्व दूर राहो. आपण पृथ्वीपुरतेच पाहू या. काय आहे त्या पृथ्वीवर ? त्या पृथ्वीवर सदैव मारणमरण सुरू आहे. 'बळी तो कान पिळी' हा प्रकार सुरू आहे. कोल्हा कोंबडीला खाईल, लांडगा कोल्ह्याला खाईल; वाघ, सिंह सर्वांना खातील. चिमणी किडे खाईल, ससाणा चिमणीला खाईल.

तेथे भूकंप होतात व एकदम सारे गडप होते. ज्वालामुखीचे स्फोट होतात व आगीचा वर्षाव होऊन लाखो जीव त्यात मरतात. त्या पृथ्वीवर नाना रोग, नाना साथी. तेथे प्लेग आहे, कॉलरा आहे, मानमोडी आहे, विषमज्वर आहे, देवी आहेत, गोवर आहे, घटसर्प आहे, काळपुळी आहे. कोणी आंधळे आहेत, कोणी पांगळे आहेत, कोणी मुके आहेत, कोणी बहिरे आहेत आणि त्या मनुष्यप्राण्याची कशाला स्तुती करता? काय आहे त्या मानवात? मनुष्यप्राणी आज हजारो वर्षे झाली तरी आपसांत झगडत आहे. मनुष्य मनुष्याला छळीत आहे, पिळीत आहे, गिळीत आहे. एकमेकांना मारू पाहातात, एकमेकांना गुलाम करू इच्छितात. मारण्याची भयंकर साधने शोधीत असतात. कोणी घंटा वाजविण्याचा हट्ट धरतात. कोणी ती न वाजविण्याचा हट्ट धरतात. घंटेसाठी भांडणाऱ्यांचे का कौतुक? कोणी तोंडाने शांतिमंत्र म्हणतात आणि खुशाल रक्तपात करतात. शांतिधर्माचे, प्रेमधर्माचे उपाध्यायच युद्धांना उत्तेजन देतात. मारामारीत आशीर्वाद देतात. हा मनुष्यप्राणी वरून हसतो व मनात रडतो. गोड बोलतो, पोटात द्वेषाचे विष असते. मनुष्याजवळ सत्य नाही, न्याय नाही. आपल्या मनाला जे वाटेल ते तो करतो आणि त्याचे समर्थन करण्यासाठी फक्त बुद्धी वापरतो. मनुष्यप्राणी म्हणजे मूर्तिमंत पाप. किती स्वार्थी, किती दांभिक; किती अहंकारी, किती धूर्त; मनुष्यप्राणी म्हणजे दुनियेला शाप. तो सर्वांचा संहार करील. स्वतःच्या जातीचाही करील. तो पक्ष्यांना गमतीसाठी मारील व मग त्यांच्यात पेंढा भरून तो दिवाणखान्यात ठेवील. तो हरणे मारील व मग त्यांची शिंगे शोभेसाठी आणील. तो पक्ष्यांची पिसे ते जिवंत असता उपटील व त्या पिसांनी नटेल. ह्या मनुष्याकडे पाहू नये असे मला वाटते. मनुष्य म्हणजे वासनाविकारांचा गोळा.'

देवदूत सैतानाला थांबवू पाहात होते; परंतु परमेश्वर म्हणाला, 'त्याला बोलू दे. सर्वांना मोकळेपणाने बोलण्याचे येथे स्वातंत्र्य आहे. आणखी-बोलायचे आहे का? मी शांतपणे सारे ऐकत आहे. सैताना, बोल, सारे मनातील बोल.'

सैतान म्हणाला, 'किती बोललो तरी सूर एकच. तुझी सृष्टी वाईट आहे. ती पृथ्वी भेसूर आहे. मनुष्यप्राणी म्हणजे शापरूप आहे.'

परमेश्वर म्हणाला, 'सैताना, मी तुला एकच सांगतो, शेवटी सारे गोड होईल. आंबट कैरी पिकते. लहान नदी मोठी होते. नदी वेडीवाकडी जाते. कधी उथळ

कधी गंभीर; परंतु शेवटी सागराला मिळते. तसाच हा मनुष्यप्राणी. तो वेडावाकडा जाईल. कधी माकडासारखा वागेल. कधी वृकव्याघ्रांहून क्रूर होईल; परंतु शेवटी मांगल्याच्या सागराकडे येईल. ह्या चिखलातून तो शेवटी डोके वर काढील व स्वत:चे जीवन कमळाप्रमाणे पावित्र्याने व माधुर्याने भरील. मला ही आशा आहे. मला ही निश्चित खात्री आहे. तू पाहा एकदा प्रयोग करून. ते पाहा सारे मानव येथून दिसत आहेत. तुला जो पसंत पडेल त्याच्यावर प्रयोग कर. त्याला पापाकडे नेण्याचा हट्ट धर; परंतु शेवटी तो सत्पंथाकडेच वळेल. तुझ्या पापाचा शेवटी त्याला कंटाळा येईल. चिखलातच बेडकाप्रमाणे उड्या मारण्याचे तो बंद करील व गरुडाप्रमाणे उच्च जीवनात भरारी मारील. करून पाहा प्रयोग. बघ मानवाचा अध:पात होतो का. जितके त्याला खाली नेता येईल तेवढे नेण्याची पराकाष्ठा कर; परंतु मनुष्य शेवटी वर येईल.'

सैतान पृथ्वीवरच्या मानवांकडे पाहू लागला. हाती धरावा असा एकही मनुष्य त्याला दिसेना. सारे दुबळे व भेकड. व्यक्तित्त्व कोणाजवळही नाही. अशा बावळटांवर प्रयोग करण्यात काय अर्थ? परंतु इतक्यात त्याला एक मनुष्य दिसला. तो मनुष्य मोठा मनस्वी होता. तो कोणाचा गुलाम नव्हता. मनात येईल ते न भिता करणारा होता. बेडर होता तो. सैतानाला तो मनुष्य मानवला. ह्या माणसाजवळ करावा खेळ, ह्याच्यावर करावा प्रयोग असे त्याला वाटले. बलवंताला बलवंताशी खेळायला आवडते. सैतान परमेश्वराला म्हणाला. 'तो पाहा एक मनुष्य. त्याच्यावर मी प्रयोग करतो. जर मी हरलो तर तसे येऊन सांगेन. सैतानही सत्याला मान देतो.'

परमेश्वर म्हणाला, 'ठीक, जा. प्रयोग कर. ने मानवाला खालीखाली; परंतु शेवटी तो चांगल्याकडेच वळेल. मला मुळीच शंका नाही.'

***

नदी शेवटी सागराला मिळेल :

प्रकरण दुसरे

सर्वज्ञ माधव

तो गाव फार मोठा नव्हता. फार लहानही नव्हता. समुद्रकाठी होता तो; परंतु गावाची हवा बिघडली होती. जिकडे तिकडे दलदली झाल्या होत्या. त्यामुळे बेसुमार डास झाले होते. गावात हिवतापाच्या साथीचा कहर होता. घरोघर अंथरुणे पसरलेली होती. माणसांचे सापळे झाले होते; परंतु कोण नष्ट करणार ह्या दलदली ? श्रीमंत लोक शहरांत राहू लागले. त्यांना ह्या लोकांची करुणा येईना. लोकांचे जीवन सुखी करणे म्हणजे धर्म असे कोणाला वाटेना. एका श्रीमंताने त्या गावात आणखी एक मोठे मंदिर बांधायचे ठरविले. लाख दोन लाख रुपये खर्च होणार होते. त्या श्रीमंताला एक विचारी तरुण म्हणाला, 'मंदिर कशाला आणखी बांधता ? मंदिरातील देव दूर राहातो व शेवटी ती विलासमंदिरे होतात. आपल्या गावात आरोग्य नाही. गटारे बांधायला हवीत. दलदली बुजवायला हव्यात. त्यासाठी करा मा हे दोन लाख रुपये खर्च. लोक निरोगी होतील. हे शरीर म्हणजे आत्मारामाचे मंदिरच. ही देवाची मंदिरे आज रोगांनी खिळखिळी झाली आहेत. ती चांगली होतील. हा खरा धर्म आहे.' परंतु तो श्रीमंत त्या तरुणावर एकदम ओरडला, 'मंदिरापेक्षा का गटारे थोर ? नास्तिक आहात तुम्ही. निघा येथून.'

'एक दिवस उजाडेल व माझा विचार जगाला पटेल,' असे म्हणत तो निघून गेला.

असे ते रोगपीडित गाव होते. त्या गावात एक भला मोठा वाडा होता. त्या वाड्यात एके काळी शंभर माणसे वावरत होती; परंतु आज तेथे दोनच टकल्या होत्या. एक मालकाची व दुसरी भय्याची. त्या वाड्याची नीट

झाडलोटसुद्धा करणे कठीण होते. मालक नेहमी दिवाणखान्यात बसलेला असे. तो फारसा कधी बाहेर पडत नसे. दिवाणखान्याच्या खिडक्या नेहमी बंद असत. दारे बंद असत. दिवसाही तेथे दिवे असत. त्या मालकाचे नाव माधव.

माधव मोठा विचित्र मनुष्य होता. त्याचे वय पंचवीस-तीस असेल. लोक त्याला सर्वज्ञ माधव असे म्हणत. लोक त्याला भीत. त्याला आदरीत. कधी साठीसहामासी जर तो बाहेर पडला, तर त्याच्या पाया पडण्यासाठी झुंडीच्या झुंडी जमत. तो मग वैतागाने पळत सुटे. लोकांना शिव्या देई. माधवाने लग्न वगैरे केले नाही. विद्येशी त्याने लग्न लावले होते. सर्व प्रकारचे ज्ञान आपल्याला हवे असे त्याला वाटे. सर्व शास्त्रांचा त्याने अभ्यास केला होता. त्याच्या दिवाणखान्यात सर्व ज्ञान-विज्ञानाची पुस्तके आहेत. तेथे पृथ्वीचा नकाशा आहे. ताऱ्यांचेही नकाशे आहेत. तेथे प्रयोगालयातील उपकरणे आहेत. तेथे सारे आहे.

माधवाने तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केला होता, कायद्यांचा अभ्यास केला होता, त्याने सृष्टिशास्त्र व रसायनशास्त्र ह्यांचा अभ्यास केला होता. भूगर्भशास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र सर्वांचा अभ्यास केला होता. भूगोल व खगोल दोन्हींचा त्याने अभ्यास केला होता. एवढेच नव्हे, तर भूतविद्या, प्रेतविद्या, पिशाच्चविद्या ह्यांचाही त्याचा गाढ व्यासंग होता. मंत्रतंत्रांत तो प्रवीण होता. आयुर्वेद व आधुनिक औषधिविज्ञान ह्यातही तो पारंगत होता. त्याला अमुक एक माहीत नाही, अमुक एक येत नाही असे नव्हते. वाङ्मय, कला, शास्त्रे सर्वांत त्याची बुद्धी चाले.

माधव रात्रंदिवस वाचीत बसे. रात्रंदिवस अनंत ज्ञानाची उपासना. बाहेर लक्ष जाईल म्हणून तो खिडक्या, दारे उघडीत नसे. त्याच्या अंगाला वारा कधी लागला नाही, सूर्यकिरणांनी स्पर्श केला नाही. किती तरी दिवसांत त्याने फुले पाहिली नाहीत, पाखरे पाहिली नाहीत; तारे पाहिले नाहीत, नद्या पाहिल्या नाहीत. पुस्तकातील फुले, फुलपाखरे तो पाही. नकाशात तो तारे पाही, नकाशात नद्या पाही. सारे ब्रह्मांड त्या दिवाणखान्यातील पुस्तकांत व नकाशांत होते.

❋ ❋ ❋

नदी शेवटी सागराला मिळेल :

प्रकरण तिसरे

असमाधान

परंतु सर्वज्ञ माधव आज असमाधानी होता. इतक्या वर्षांत असे असमाधान त्याला कधी वाटले नव्हते. तो नेहमी पुस्तकांत रंगलेला असावयाचा; परंतु आज पुस्तके निःसार वाटत होती. जी पुस्तके वाचता-वाचता इतकी वर्षे तो घामाघूम झाला, त्या पुस्तकांत काडीमात्र राम नाही असे त्याला वाटले. तो शून्य दृष्टीने दिवाणखान्यातील त्या ज्ञानभांडाराकडे बघत होता.

शेवटी तो उठला. तो खिडकीजवळ गेला. खिडकी उघडावी असे त्याला वाटले; परंतु ती खिडकी उघडेना. बिजागरे गंजून गेली होती. बोलट गंजला होता. शेवटी सर्व शक्ती एकवटून त्याने बोलट ओढला. खिडकी उघडली. बाहेरच्या शुभ्र चांदण्याचा प्रकाश एकदम दिवाणखान्यात भरला. सूर्याच्या किरणांना, चंद्रकिरणांना आजपर्यंत तो दिवाणखाना बंद होता. चंद्राच्या प्रकाशाला त्यात शिरावयास आज आनंद होत होता. आज पौर्णिमा होती, पूर्णचंद्र अनंत अशा काळ्यासावळ्या आकाशात शोभत होता. मध्यरात्र झाली होती. सर्वत्र सामसूम होते. मध्येच एखादे कुत्रे भुंके. वटवाघूळ फडफड करी. माधव त्या चंद्रप्रकाशाकडे पाहात राहिला. किती तरी वर्षांत चांदणे त्याने पाहिले नव्हते. सर्व पृथ्वी दुधात न्हाल्यासारखी दिसत होती.

माधव उभा होता. अनिमिष नेत्रांनी तो चंद्रप्रकाश पीत होता. तेथे खिडकीत त्याची तंद्री लागली. तो विचारमग्न झाला. तो मनात म्हणाला, 'मी इतकी वर्षे सर्व विद्यांचा अभ्यास करीत आहे; परंतु मला काय मिळाले? विश्वाचे

रहस्य उलगडले का? चंद्र, सूर्य, तारे ह्यांचा थोडा अभ्यास केला का? परंतु ह्या सर्वांचे आदिकारण काय? सारी कोडी सुटली का? मी निःशंक झालो का? काय मिळवले मी? विश्वाचे कोडेही मला सुटले नाही व सुखांचा उपभोगही मी घेतला नाही. माझे जीवन रिकामे आहे, शून्य आहे. उगीच इतकी वर्षे येथे अंधारात घालविली. फुले हुंगली नाहीत, पाण्यात डुंबलो नाही; टेकडीवर चढलो नाही, चांदण्यात फिरलो नाही; नीट खाल्ले नाही, नीट प्यायलो नाही; ना ज्ञान, ना सुख; ना मनाचे समाधान, ना देहाचे. फुकट, फुकट गेला सारा जन्म. फुकट गेली सारी वर्षे.'

किती तरी वेळ अशा विचारात तो उभा होता. तिकडे कोंबडा आरवला. पहाट झाली. कोणी तरी खाली येऊन हाका मारीत होते. कोण होते? माधवाकडे अभ्यासासाठी येणारा तो एक विद्यार्थी होता. त्याच्या हाकांनी माधव भानावर आला; परंतु तो रागावला. ह्या हाकांमुळे पुन्हा आपण प्रत्यक्ष सृष्टीत आलो म्हणून त्याला वाईट वाटले. 'कसा विचारात रंगलो होतो, परंतु हा आला हाका मारीत!' असे म्हणत माधव खाली गेला.

'काय आहे रे? कशाला पहाटे बोंबलत आलास? मी विचारांच्या स्वर्गात होतो. तू माझी समाधी भंगलीस, तंद्री मोडलीस. जा. चालता हो जा. आज अनध्याय. आज नको वाचन. फुकट आहे हे वाचन- बिचन. काही अर्थ नाही.' असे दारात उभा राहून माधव म्हणाला.

शिष्य नम्रपणे म्हणाला, 'आज तुम्ही उपनिषदे माझ्याबरोबर वाचणार होतेत. चला वर. रागावू नका. तुमच्या ज्ञानसिंधूतील एक कण तरी मला मिळू दे.'

गुरू- शिष्य वर आले; परंतु माधव काही बोलेना. शिष्य तसाच तेथे पुस्तक उघडून बसला होता. बाहेर चांगला प्रकाश पडला. सूर्यनारायण वर आला. गावातील व्यवहार सुरू झाले. लोक हिंडू- फिरू लागले. आज बाजाराचा दिवस होता. खेड्यापाड्यांतील लोक गाड्या घेऊन येत होते. भाजीपाल्याच्या, धान्याच्या, फळांच्या, उसाच्या गाड्या येत होत्या.

'आज बाहेर फिरायला जाऊ. येतोस? त्या टेकडीवर जाऊ.' माधव म्हणाला.

'मला घरी काम आहे. आज बाजाराचा दिवस –' शिष्य म्हणाला.

'जा तर घरी. आज मला फिरण्याची हुक्की आली आहे. आज नको वाचन. रोज आहेच वाचणे –' माधव म्हणाला.

शिष्य निघून गेला. माधव दिवाणखान्यात हिंडत होता. तो पुन्हा विचारात मग्न झाला. त्याने एक कपाट उघडले. त्यातील एक कुपी त्याने घेतली व ती खिशात ठेवली. पुन्हा येरझारा सुरू झाल्या. एकदम काही तरी ठरले. लांब अंगरखा घालून माधव बाहेर पडला.

तो झपाझप जात होता. किती तरी दिवसांनी तो आज बाहेर पडला होता. लोक त्याच्या पाया पडण्यासाठी धावले. एकत्र गर्दी झाली. लहान-मोठ्यांची, स्त्री-पुरुषांची झुंबड उडाली. माधव चिडला. तो संतापला.

'कशाला माझ्या पाया पडता?' तो संतापून ओरडला.

'वा! असे कसे म्हणता महाराज! तुम्ही मागे औषध दिलेत त्याने माझा रोग गेला. देव आहात तुम्ही.' एक मनुष्य म्हणाला.

'अरे, तुझा रोग बरा झाला असेल तर दुसरे दहा माझे औषध घेऊन मेले असतील. तुम्ही माणसे मोठी विचित्र. नका रे त्रास देऊ.' तो पुन्हा दुसऱ्या लोकांस म्हणाला.

शेवटी माधव पळत सुटला. निसटला एकदाचा. लोक मागे राहिले. बाजाराची गर्दी सुरू झाली. ते माधवला विसरले. माधव आता एकटाच जात होता. बाहेर ऊन होते; परंतु त्याला भान नव्हते. रात्री चंद्रप्रकाश त्याला आवडला; आता ऊन आवडत होते. तहान भूक सारे तो विसरला. शेकडो विचार त्याच्या मनात येत होते. ते विचार त्याला कोठे तरी नेत होते.

समोर टेकडी होती. तो आता टेकडी चढू लागला. जरा घसरला, परंतु पुन्हा सावरला. दुप्पट जोराने चढून तो वर आला. तेथे एक प्रचंड शिळा होती. त्या शिळेवर तो बसला. किती तरी वेळ बसला. तिकडे बाजार संपत आला. गाड्या परत चालल्या. सूर्यनारायणही अस्तास चालला. पश्चिमेकडे लाल-लाल झाले होते.

माधवाने खिशातील ती कुपी काढली. तिचे बूच त्याने काढले. 'टाकू का पिऊन? काय करायचे जगून? काय मिळविले? सारे जीवन व्यर्थ आहे. मानवी जीवनात अर्थ नाही. पडू दे ही मातीत माती.' असे तो म्हणत होता. पुन:पुन्हा ती कुपी तो तोंडाजवळ नेई; परंतु पुन्हा हात खाली येई. 'छे! जगाला कंटाळून

का मरू ? निराशेने मरू ? मी काय भ्याड आहे ? दुनिया मला भेकड मानील. माधव भेकड नाही. माधव निराशेच्या आहारी जाणार नाही. माधव जगात कोणालाही शरण जाणार नाही. नकोत हे मरणाचे विचार – आत्महत्येचे दुबळे विचार.' त्याने ती कुपी दूर भिरकावून दिली. त्याने मरण भिरकावले; पुन्हा जीवनाला मिठी मारायला तो उभा राहिला.

* * *

नदी शेवटी सागराला मिळेल :

प्रकरण चौथे

सैतानाशी करार

निराशेला खोल दरीत भिरकावून माधव तेथे बसला होता. 'अस्तास जातानाही सूर्य लाल आहे, मरतानाही झगडत आहे. मलाही झगडू दे –' असे त्याच्या मनात आले. आता जरा अंधार पडला; परंतु थोड्या वेळाने चंद्र वर आला. सुंदर चांदणे पडले. माधव घरी जाण्यासाठी निघाला. इतक्यात त्याच्या पायांशी एक कुत्रे आले. कोठून ते आले ? एकदम कसे आले ?

ते कुत्रे साधे नव्हते. ते निराळे होते. माधव त्याच्याकडे निरखून पाहू लागला. ते कुत्रें बरोबर न्यावे असे त्याला वाटले. 'कुर कुर, कुर कुर' करीत तो त्या कुत्र्याला बोलावीत होता. कुत्रेही त्याच्या पाठोपाठ येत होते. ते कुत्रे वाटेत इकडे-तिकडे गेले नाही. त्याच्यावर गावांतील कुत्री भुंकली नाहीत. मोठे चमत्कारिक कुत्रे.

माधव आपल्या दिवाणखान्यात आला. ते कुत्रेही दिवाणखान्यात आले. ते कोपऱ्यात बसले. माधवाने दार लावून घेतले. त्याने खिडकी बंद केली.

त्याने तेलचूल पेटविली. ज्वाळा निघू लागल्या. माधव काही मंत्र पुटपुटू लागला. पिशाच्चविद्येतील ते मंत्र होते. त्या ज्वाळांतून एकदम कोणी बाहेर आले. माधवासमोर ते उभे राहिले.

'कोण आहेस तू?' माधवने प्रश्न केला.

'मी जीवनाचा साक्षी. माणसाचे जन्म-मरण पाहातो. सुख-दुःखांच्या लाटांवर तो कसा हेलकावे खातो ते मी पाहातो.' ती व्यक्ती म्हणाली.

'जीवनावर तुझी सत्ता आहे का ? माणसाला पाहिजे ते देशील का ? जी-जी इच्छा उत्पन्न होईल ती-ती तू पुरवशील का?'

'मी अकर्ता आहे. मी केवळ साक्षी आहे. देणे-घेणे माझे काम नाही. दिवस-रात्र, सुख-दुःख, जीवन-मरण ह्यांचा विराट खेळ मी पाहात असतो. एवढेच माझे काम.'

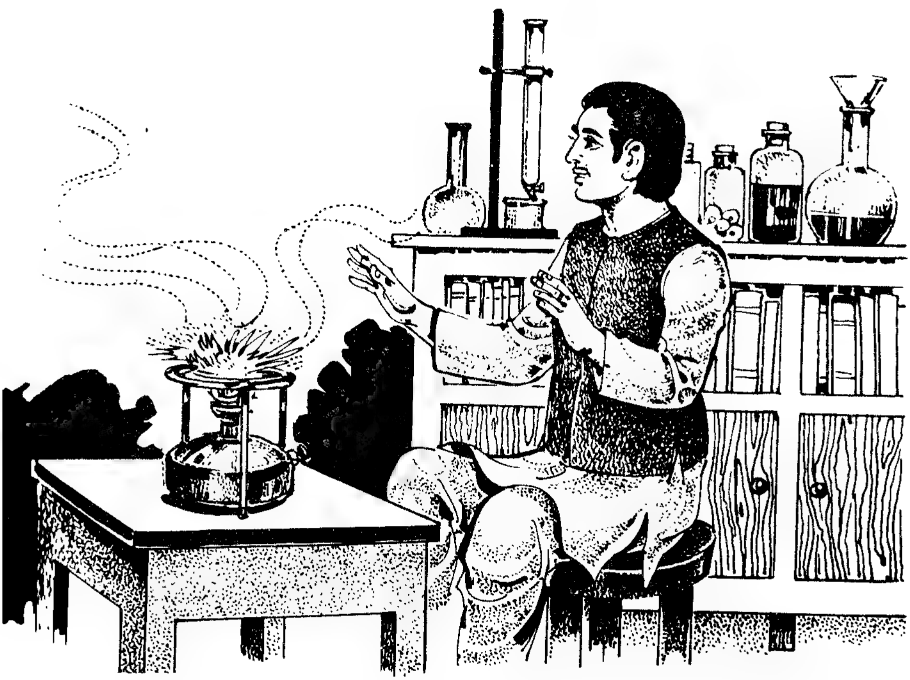
'तुझी मला जरूर नाही. कशाला आलास माझ्यासमोर? नीघ येथून. कर काळे!' रागाने माधव म्हणाला.

ती व्यक्ती अंतर्धान पावली. माधव पुन्हा काही मंत्र पुटपुटू लागला. तेलचूल त्याने जोराने पेटविली. हिरव्या-निळ्या ज्वाळा सो सो करीत होत्या. त्या कोपऱ्यातील कुत्र्याकडे पाहा. हळुहळू त्याच्यातून एक मनुष्य बाहेर पडत आहे. ते पाहा मोठे डोके, ते पाहा हात, ती छाती, ते पाय. तो पाहा लांब अंगरखा व डोक्याला रुबाबदार फेटा. ती पाहा हातात भली भक्कम काठी, ते पाहा पायात जोडे. कशी भव्य आहे आकृती! ती आकृती माधवासमोर उभी राहिली.

'कोण तू?' माधवाने प्रश्न केला.

'तुला ज्याची जरूर आहे तोच मी.'

'माझ्या सर्व इच्छा पुरवशील? मला पाहिजे ते देशील?'

'हो. तुला जे पाहिजे ते देईन. एवढेच नव्हे, तर जगातील सारी सुखे तुला चाखवीन. केवळ मनुष्ययोनीचीच नव्हे, तर भूतयोनीतील, पिशाच्च लोकातीलही सुखे तुला दाखवीन. तुला सर्वत्र हिंडवीन, फिरवीन. जीवनातील मौज दाखवीन.'

'परंतु ह्याबद्दल तुला काय देऊ?'

'मला पैशाचा मोबदला नको. आपण असे ठरवू या. बारा वर्षेपर्यंत मी तुम्ही जे-जे सांगाल ते करीन. जे-जे मागाल ते देईन. बारा वर्षे मी तुमचा गुलाम आणि बारा वर्षे संपली, बाराव्या वर्षाच्या शेवटच्या दिवसाचे रात्रीचे बारा वाजले की, तू माझा गुलाम व्हायचेस. कायमचा गुलाम. आहे कबूल?'

'असा कालावधीचा करार नको. तुम्ही मला सुखे देत राहा, निरनिराळे अनुभव देत राहा. ज्या वेळेस 'हा क्षण किती सुंदर, हा क्षण माझ्या जीवनात अमर होवो' असे शब्द माझ्या तोंडून बाहेर पडतील, त्या वेळेस मी तुमचा गुलाम होईन, पटले का तुम्हाला?'

'ठीक. तू म्हणतोस तसे का होईना! ठरले. आजपासून मी तुझा बंदा सेवक. मला वाटेल ते सांग, माझ्याजवळ वाटेल ते माग.'

'मला जगाचा अनुभव नाही. तूच मला जे-जे योग्य असेल ते देत जा. माझ्या तोंडून ते शब्द बाहेर पडतील अशी खटपट कर.'

'बरे तर. मी आरंभ करतो. मीट डोळे, डोळे मीट.'

'परंतु तुझे नाव सांग.'

'माझे नाव सैतान.'

'सैतान तो का तू? वा, छान! मिटू डोळे? हे बघ मिटले.' माधवाने डोळे मिटले. सैतान त्याला दूर घेऊन गेला.

❋ ❋ ❋

नदी शेवटी सागराला मिळेल :
प्रकरण पाचवे

प्रेमाचा पेला

'उघड डोळे,' सैतान म्हणाला. माधवने डोळे उघडले. कोठे आले होते ते? तेथे एक मोठा दिवाणखाना होता. तेथे खाणे-पिणे चालले होते. मोठी मेजवानी होती. कोणी लाडू खात होते, कोणी जिलेबी खात होते; कोणी चिवड्यावर हात मारला, तर कोणी भज्यांवर खूष होते. कोणी फळांचे भोक्ते होते, ते द्राक्षांच्या घडांवर तुटून पडत होते. काहींना संत्री मोसंबी आवडली. हे काय? एकदम अंधारसा झाला? सैतानाने गंमत केली. दिवे विझले. लोक एकमेकांच्या हातांतील ओढू लागले. कोणाला काही दिसेना. द्राक्षे म्हणून ओढायला जात, तो कोणाच्या तोंडाला हात लागे. फजिती झाली. पुन्हा प्रकाश पडला. सारे हसू लागले. पुन्हा खाण्यावर घसरले. आता कोणी मद्याकडे वळले. दारूचे पेले रिकामे होऊ लागले. दारू पिऊन प्रेमाला भरती आली. एकमेकांच्या गळ्यांत पडू लागले. 'तू अगदी माझा. अगदी माझा.' असे म्हणू लागले; परंतु प्रेमातून कलह जन्मला. मारामारी सुरू झाली. 'चप्पल बघ पायातली. देईन एक ठेवून. बदमाष. माझे घेतो.' असे शब्द सुरू झाले; परंतु शेवटी भान नाहीसे झाले. सारे घेरी येऊन पडले. किळसवाणा प्रकार.

'अरे खा ना ते. नुसता बघत काय उभा राहिलास?' सैतान म्हणाला.

'मला नाही खाण्यात मौज वाटत. का नुसते खात बसायचे ? हे पाहा कसे लोळत पडले आहेत. मी का असा लोळू? छे, मला दुसरीकडे ने. ही सारी डुकरे आहेत. खाण्यासाठी हपापलेली. माधव निराळा आहे. हं, ने दुसरीकडे.' माधव चिडून म्हणाला.

'मीट डोळे, मीट डोळे.' सैतान म्हणाला.

माधवाने डोळे मिटले. हवेतून दोघे जात होते. सैतानाने डोळे उघडायला सांगितले. तो कोण दिसले समोर? पिशाच्चलोकी ते आले होते. जखिणी, डाकिणी, समंध, भुते सर्वांची तेथे गर्दी होती. अक्राळ-विक्राळ भेसूर रूपे. डाकिणींचे केस सोडलेले होते. कडकड कडकड दात खात त्या डाकिणी आल्या. त्यांची नखे म्हणजे जणू सुया. त्यांनी माधवाला मिठी मारली.

'हे काय? बोचल्या सुया. सोडा मला. मला मारू नका, खाऊ नका.' माधव म्हणाला.

'दूर उभ्या राहा.' सैतानाने आज्ञा केली.

'आम्ही तुम्हाला आलिंगन देत होतो. तुम्हाला भेटत होतो. असे घाबरलेत काय?' त्या डाकिणी विकट हसून म्हणाल्या.

'हे पाहा. हे पाहुणे दमले आहेत. त्यांना एक पेलाभर ते पेय घेऊन या. जा.' सैतान म्हणाला.

माधव सर्वत्र पाहात होता. कोणी भुते हिरकुटासारखी बारीक, परंतु उंचच उंच होती. पेटलेल्या उदबत्तीसारखी ती दिसत. डोळे लाल लाल. कोणी पिशाचे विष्ठा खात होती, तर कोणी चिखलात लोळत होती. कोणी नाचत होती, तर कोणी घोरत होती. माधवला वीट आला ते पाहून.

इतक्यात एक डाकीण पेयाचा पेला घेऊन आली. तो पेला मात्र सुंदर दिसत होता. जणू सूर्यकिरणांचा तो बनलेला होता. त्या स्वच्छ शुभ्र पेल्यात ते पेय फारच खुलत होते. ते पेय उसळत होते. सुवास सुटला होता.

'घे हा पेला. पी. आणखी लागले तरी आणू.' सैतान म्हणाला.

'पिऊ? धोका तर नाही ना?' माधवाने विचारले.

'मी तुझा सेवक आहे. मी कसा फसवीन? नि:शंकपणे पेला रिकामा कर. मधुर सुंदर रस. देवांनाही हा दुष्प्राप्य आहे.'

माधवाने पेला हाती घेतला. भुते नाचू लागली. गाऊ लागली. भुतेरी वाद्ये वाजू लागली. पाहुण्यांचे स्वागत होत होते. माधव साशंक होता.

'पी भल्या माणसा, पी. भित्रेपणा तुला शोभत नाही.'

'मी भित्रा नाही. हा बघ पितो.'

माधवाने पेला रिकामा केला. भुते निघून गेली. माधवाची चर्या आनंदी झाली. तो रंगेल दिसू लागला. जणू नाचरे फुलपाखरू.

'सैताना, चल लौकर, कोठे तरी गमतीच्या ठिकाणी ने.' माधव म्हणाला.

'मग डोळे मीट. मीट डोळे.' सैतान हसून म्हणाला.

त्याने डोळे मिटले. कोठे तरी ते जात होते. 'उघड डोळे,' सैतान म्हणाला. माधवाने डोळे उघडले. ते मर्त्यलोकींच्या एका शहरात उतरले होते.

नदी शेवटी सागराला मिळेल :

प्रकरण सहावे

मधुरीची भेट

माधव जे पेय प्यायला, त्याचा एक विशेष परिणाम होत असे. ते पेय प्यायल्यावर जी स्त्री प्रथम दिसेल तिच्यावर प्रेम जडायचे असे होत असे. माधव व सैतान जात होते. माधवाच्या मनात आज निराळ्याच भावना उचंबळत होत्या. तो आज नवीन झाला होता.

ती पाहा एक मुलगी देवळात जात आहे. हातात पूजेचे ताट आहे. तिच्या अंगावर अलंकार नाहीत. साधे पातळ आहे. गरिबाची आहे वाटते ती?

माधवाने तिला पाहिले; त्याचे तिच्यावर प्रेम बसले. तो वेडा झाला. तो तिच्या पाठोपाठ जाऊ लागला. ती मुलगी बावरली, घाबरली. ती लगबगीने जाऊ लागली. माधव तिच्या पाठीशी होताच. तिच्या हातातील पूजेचे ताट खाली पडले. माधव एकदम लघळपणे खाली वाकला. त्याने ते ताट उचलून तिच्या हातांत दिले. ती लाजली. रागावली.

'लाज नाही वाटत पाठोपाठ यायला? माणसे का कुत्री तुम्ही? हा काय चावटपणा? खबरदार पाठोपाठ याल तर. मनाची नाही तर निदान जनाची

तरी. चहाटळ कुठला. मला नसते ताट उचलता आले? तुझ्यामुळे तर ते पडले.' असे ती संतापाने म्हणाली.

माधव थबकला. मुलगी निघून गेली. परंतु तिने मागे वळून पाहिले. तो पाठोपाठ येत आहे की काय हे का तिने पाहिले? ते पाहाणे प्रश्नार्थक होते की, इच्छार्थक होते? काय होता त्या पाहाण्याचा अर्थ?

'सैताना, ही मुलगी मला मिळाली पाहिजे. तिच्याशिवाय मी जगणार नाही. तिच्याशिवाय मला चैन पडणार नाही. कोणतीही युक्ती कर. वाटेल ते कारस्थान कर, परंतु ती मला हवी.' माधव म्हणाला.

'घाबरू नकोस. तुझ्या इच्छा पुरविणारा मी परमेश्वर आहे. चल माझ्याबरोबर. तिकडे आपण गंमत करू.' सैतानाने सांगितले.

दोघे चालू लागले. थोड्या वेळाने एका लहानशा घराजवळ सैतान थांबला.

'का थांबलाससा?' माधवने विचारले.

'हे तिचे घर.' सैतान हसून म्हणाला.

'मग?'

'हा मोत्यांचा कंठा ह्या खिडकीतून आत फेक.' सैतानाने सांगितले. तो एक सुंदर हार होता. करवंदाएवढी मोती होती. सैतानाने तो माधवाच्या हातात दिला. माधवाने खिडकीतून तो आत फेकला.

'पुढे काय?' त्याने विचारले.

'येथेच जरा थांबू. काय होते ते पाहू.' सैतान म्हणाला.

दोघे बाजूला उभे राहिले. काही वेळाने ती मुलगी आली. ती घरात गेली. ती आपल्या खोलीत शिरली. तो तेथे तो मोत्यांचा हार. त्या हाराकडे ती बघत राहिली. कशी टपोरी मोती, किती पाणीदार! तिने हळूच तो हार उचलला. तिने तो आपल्या गळ्यात घातला. तिने आरशात पाहिले. तिच्या गोऱ्या-गोऱ्या गळ्यात तो खुलून दिसत होता; परंतु कोठून आला तो हार? आईला सांगितले पाहिजे.

तिकडे त्या मुलीची आई काम करीत होती.

'आई आई, हा बघ मोत्यांचा हार. माझ्या खोलीत होता. कोणी टाकला, कोठून आला? मी घेऊ का तो? हा बघ मी गळ्यात घातला आहे. छान दिसतो, नाही? माझ्या गळ्यात ना दूड ना एकदाणी. ओका-ओका दिसे

गळा, नाही? आता कसा दिसतो बघ, बघ ना आई. तू हातात घेऊन बघ. पुष्कळ असेल किंमत, नाही?' मुलगी आनंदाने सांगत होती.

आईने तो कंठा हातात घेतला. नीट पाहून ती म्हणाली, 'आपल्याला नको ग बाई हा कंठा. गरिबांना असले दागिने काय कामाचे? कोणी चोरीचा आळही घ्यायचे. आपण हा हार रामाच्या देवळात नेऊन देऊ. रामाला होईल. देवाच्या गळ्यात शोभेल.'

'देवाच्या गळ्यात तरी तो राहील का? रामाचे दागिने वेश्यांच्या अंगावर गेले, तसा हा हारही जाईल. रामाचा मालक नावाचा रामाचा मालक. जे रामाला दिले जाते, रामापुढे ठेवले जाते, ते त्याच्या प्रियकरणीकडे जाते. त्यापेक्षा माझ्या गळ्यात असला म्हणून काय बिघडले?'

'तुला कळत नाही. आपण चोरीची वस्तू कशी वापरायची? जी वस्तू आपली नाही ती वापरणे म्हणजे चोरी. आपण रामाला नेऊन देऊ. तो पुजारी मालक काहीही करो. त्याचे पाप त्याला.'

'परंतु त्याच्या पापाला आपण उत्तेजन देतो. आपणाला माहीत असून त्याच्या हातात संपत्ती देणे म्हणजे आपणही पापी.'

'तू फारच बोलायला शिकलीस. तुझी आई साधी-भोळी आहे. आपण श्रद्धेने करावे. आपल्यापुरते पहावे. जा, ती धुणी धुवून आण. तुला काम नको. नटायला मात्र हवे. राणीच्या पोटी का आली नाहीस? माझ्यासारखीच्या पोटी आलीस. आता कर काम. रडायला काय झाले?'

ती मुलगी आपल्या खोलीत आली. ती रडत बसली. इतक्यात सैतान व माधव तिच्या खिडकीपाशी आले. सैतानाने आणखी एक हार माधवाच्या हाती दिला. त्याने तो खिडकीतून आत फेकला. त्या मुलीने तो हार पाहिला. तिने तो हातात घेतला. तिने गळ्यात घातला. पुन्हा तिने आरशात पाहिले.

'किती छान दिसतो मला! कोणाजवळ आहेत असे हार? हा हार आता आईला नाही दाखवणार. लपवून ठेवीन. किती सुंदर हार! कोणाजवळ आहेत असे हार, कोणाजवळ आहे इतकी संपत्ती? कोण फेकते हे हार ह्या खिडकीतून?' ती मुलगी स्वतःशी बोलत होती.

'माझ्याजवळ आहेत असे हार. मी फेकले ते. तुझ्यासाठी मी प्राणही फेकीन. मग हारांचे काय? तू माझ्यावर रागावून गेलीस; परंतु पुन्हा मागे वळून पाहिले

होतेस. माझे तुझ्यावर प्रेम आहे. तू माझी हो. तुला सोन्यामोत्यांनी मढवीन. तुला सुखी करीन. खरेच –' माधव भावनावश होऊन बोलत होता.

'तुमचे प्रेम आहे माझ्यावर?' तिने विचारले.

'हो.'

'खरोखर?'

'खरोखर.'

'आता जा. आई येईल; परंतु पुन्हा कोठे भेटाल?'

'गावाबाहेरच्या बागेत. तेथे सायंकाळी ये. आपण बोलू. एके ठायी बसू. हात हातात घेऊ. खरेच ये. येईन म्हण. कबूल कर.'

'येईन. सायंकाळी येईन. माझी वाट पाहा. मला काम असते ते आटोपून येईन. जरा उशीर झाला तर जाऊ नका. हिने फसवले असे म्हणू नका. रागावू नका. तुमचे प्रेम आहे ना माझ्यावर? प्रेम रागावणार नाही. खरे ना?'

'हो. मी वाट बघेन. तुझ्याकडे डोळे लावून बसेन.'

'मी आता जाते. धुणी धुवायची आहेत.'

'आम्ही जातो.'

ते दोघे निघून गेले, ती मुलगी निघून गेली. धुणी धुवायला गेली. हार लपवून ठेवून ती गेली. ती धुणी धूत होती. तिच्या मनात किती कल्पना येत होत्या. किती विचार उसळत होते. एकदाची झाली धुणी धुवून. ती धुणी लोकांकडची होती. त्यांच्याकडे जाऊन ती वाळत घालून ती घरी आली. पुन्हा तो हार गळ्यात घालून बसली.

दुपार झाली. गिरणीचा भोंगा झाला. तिचा भाऊ गिरणीत कामगार होता. तो घरी आला. भाऊबहीण जेवायला बसली. आई वाढत होती. भाऊ झटपट जेवून गेला. त्याला वेळ कुठे होता! वेळेवर गेले पाहिजे. क्षणाचा उशीर झाला तर दंड असे. शिव्या खाव्या लागत.

'आई, भाऊचे लग्न कधी ग होणार?' बहिणीने विचारले.

'देवाला माहीत. आधी तुझे हवे करायला. मग त्याचे. माझ्या डोळ्यादेखत एकदा तुमचा संसार सुरू झाला म्हणजे झाले. दुसरी माझी आता इच्छा नाही. मग डोळे मिटले तरी चालतील.' आई म्हणाली.

जेवणे खाणे झाली. ती मुलगी पुन्हा गळ्यात तो हार घालून बसली. 'किती ग सुंदर हार, कसा शोभतो माझ्या गळ्याला! त्यांचे माझ्यावर प्रेम आहे. खरेच का प्रेम असेल? प्रेम एकदम जडते म्हणतात. मी त्यांच्यावर रागावले; परंतु पुन्हा मीच त्यांच्याकडे वळून पाहिले. त्यांच्याजवळ हार असतील हे का मला माहीत होते? परंतु पाहिले खरे. माझे का त्यांच्यावर प्रेम आहे? गोड बोलतात, गोड दिसतात आणि श्रीमंत का आहेत ते? परंतु श्रीमंती काय करायची? प्रेमा-ा। श्रीमंती आधी हवी. मला एक दोन दागिने आवडतात; परंतु ते न मिळाले म्हणून काय झाले? दागिन्यांशिवायही मी सुंदर दिसते. सौंदर्याचा दागिना देवाने मला दिला आहे! तेवढा पुरे. केव्हा होईल संध्याकाळ? अजून सावल्या तिथेच आहेत. सूर्य का आज आळसावला आहे? जा रे सूर्या झपझप खाली.'

असे ती मनात म्हणत होती. कल्पनेच्या राज्यात, प्रेमाच्या राज्यात गेली होती. इतक्यात आईने दळायला हाक मारली. ती गेली. मायलेकी दळीत होत्या. पायली दीड पायली दळण होते. केव्हा संपणार दळण? 'हे हात का धुणी धुण्यासाठी, दळणकांडण करण्यासाठीच जन्मले आहेत?' असे ती मुलगी मनात म्हणत होती.

'कंटाळलीस तर जा उठून. फुरंगटायला काय झाले? तिन्ही त्रिकाळ खायला मात्र हवं. जा हो. मी एकटी दळीन.' आई म्हणाली.

'पण मी जाते ओढीत का नाही? आई, तू बोलतेस. भाऊ घरी आला म्हणजे तो बोलतो. मी तुम्हाला नकोशी का झाले आहे? का सारी मला बोलता?' ती स्फुंदत म्हणाली.

'नीट वागले म्हणजे कोणी बोलणार नाही. आता लहान नाहीस तू. दोन लेकरांची आई शोभशील. तरी पोरकटपणा जात नाही. असल्या खुळसंतानाला कोण करून घेईल बायको?'

'नाही कोणी पत्करले तर नाही. मी अशीच राहीन.

'म्हणे अशीच राहीन. लाज नाही वाटत? थोबाड फोडायला हवं.'

संपले एकदाचे दळण. सायंकाळ होत आली. ती मुलगी बाहेर पडली. ती त्या बागेत गेली. तिने इकडे तिकडे पाहिले. तो दूर गुलाबांच्या ताटव्याजवळ तो उभा होता. तो तिचा श्रीमंत प्रियकर तेथे होता. ती तिकडे निघाली. ती

लाजत होती, भीत होती. ती उत्सुक होती, अधीर होती. मन धावत होते; परंतु पावले हळुहळू पडत होती.

सैतान दूर होता. माधव तेथे एकटाच होता. ती तेथे गेली. खाली बसली. कोणी बोलेना. क्षणभर एकमेक एकमेकांकडे बघत. पुन्हा सारे शांत.

'मी तुझी वाट बघत होतो.'

'मी घरी तुमची आठवण करीत होत्ये.'

'तुझ्यावर खरेच माझे प्रेम आहे.'

'मला नाही खरे वाटत. तुम्ही श्रीमंत, मी गरीब. हे पाहा माझे हात. ओबडधोबड हात. धुणी धुवून, भांडी घासून, दळणकांडण करून हे हात ताठरले आहेत. हे हात मऊ नाहीत. घट्टे पडले आहेत माझ्या हातांना. असे हे हात तुम्ही आपल्या हातात घ्याल?'

'हे बघ घेतो. तुझ्या हातांसारखे सुंदर हात जगात नाहीत. तू माझी राणी, तू माझी प्रेमदेवता.'

'हे काय तुमच्या हातात आहे?'

'गुलाबाचे फूल.'

'मला द्या ते.'

'हे घे.'

तिने त्या फुलाच्या पाकळ्या केल्या. नंतर त्या साऱ्या पाकळ्या आपल्या मुठीत धरून तिने विचारले, 'एकी का बेकी?'

'एकी.' तो म्हणाला.

'या, आपण ह्या पाकळ्या मोजू.' ती म्हणाली.

दोघांनी पाकळ्या मोजल्या. त्या सम नाही निघाल्या. विषम निघाल्या.

'कोठे आहे एकी? बेकी तर निघाली!' ती खिन्न होऊन म्हणाली.

'मग त्यात काय?'

'तुमचे प्रेम नाही म्हणून बेकी निघाली.'

'काही तरीच. तुम्ही बायका वेड्या आहात. अशाने का प्रेम सिद्ध होते?'

'मग कशाने?'

'प्रेमासाठी केलेल्या त्यागाने.'

'मी आता जाते. उशीर होईल. आई रागे भरेल.'

'थांब जरा. आली नाहीस तो निघालीस.'

'पुढे तुमचीच होणार आहे. जरा धीर धरा. जाऊ दे. सोडा हात. माझा ओबडधोबड हात.'

'तुझा फुलासारखा हात.'

'इश्श. काही तरीच. रात्र झाली. आता जाऊ दे मला.'

ती निघून गेली. माधव तेथेच होता. सैतान हळूच हसत तेथे आला.

'माझी आठवण तरी झाली का ? प्रेमात अगदी दंगच !' सैतानाने विचारले.

'तू दूर उभा राहात जा. लोकांना तुझी भीती वाटते.'

'आणि तुला ?'

'मी जगात कोणाला भीत नाही.'

* * *

मधून मधून माधव व ती मुलगी ह्यांच्या भेटी होत. चोरून कोठे तरी जात. बोलत बसत. प्रेमाच्या गोष्टी होत. आज पुन्हा त्या बागेत दोघे बोलत होती.

'तुमच्या बरोबर तो कोण असतो ?'

'माझा मित्र.'

'त्याची संगत सोडून द्या. त्याला बघताच हृदयात चर्र होते. माझी छाती धडधड करते. चांगला नाही तो माणूस. दुष्ट दिसतो. कपटी दिसतो. त्याचे हसणे भेसूर वाटते. खरेच सांगते मी. त्याची संगत सोडा.'

'तुम्ही बायका भित्र्या. काय करणार आहे तो ?'

'मी तुम्हाला एक विचारू ?'

'एक का, दहा प्रश्न विचार.'

'तुम्ही कधी देवळात जाता का ?'

'मी कधी देवळात जात नाही.'

'का बरे ? तुमचा देवावर विश्वास नाही ?'

'देवळात जातो त्याचाच का फक्त विश्वास असतो ? तू वेडी आहेस. मी ह्या विश्वमंदिरात देवाला बघतो. तो सर्वत्र आहे. ज्याने सूर्यचंद्र निर्माण केले, तो का फक्त देवळात आहे ? तो अणुरेणूत आहे. तो चराचरात आहे. तो माझ्यात आहे. तो तुझ्यात आहे. तुझे व माझे डोळे भेटतात. हृदयाच्या तारा छेडल्या जातात. कोण करतो हे सारे ? हा सारा त्याचाच खेळ, त्याचीच लीला.

तो परमेश्वर ओतप्रोत भरलेला आहे. ते चैतन्य सर्वत्र विलसत आहे. त्याला राम म्हणा, रहीम म्हणा; अल्ला म्हणा, ब्रह्म म्हणा; प्रभू म्हणा, परमेश्वर म्हणा; नाव कोणतेही द्या. मुख्य गोष्ट ध्यानात घेतली म्हणजे झाले.'

'किती सुंदर बोलता तुम्ही! परंतु मला आपले वाटते की, देवळात जावे. आणि तुम्ही देवाधर्मासमक्ष लग्न कधी लावणार? आपण असेच किती दिवस राह्यचे? ते बरे नाही दिसत. लोक नावे ठेवतील. आपण लवकर लग्न लावू असे कितीदा म्हणालेत; परंतु तुम्ही मनावर का बरे घेत नाही? तो दुष्ट मनुष्य मोडता घालीत असेल. होय ना? खरेच आपण लवकर लग्न लावू या. म्हणजे सारे बरे होईल. होय म्हणा.'

'वेडी आहेस तू. तो पाहा सूर्य अस्तास जात आहे. आकाशात अग्नी पेटला आहे. त्या अग्नीसमोर आपण लग्न लावू. ये. हा पाहा वारा गुणगुण करतो आहे. वारा जणू विवाहमंत्र म्हणत आहे. ही पाहा फुले वरून पडत आहेत. ह्या जणू अक्षता. त्या लहानशा मांडवातल्या लग्नापेक्षा विश्वाच्या विशाल मंडपात हे लग्न अधिक पवित्र नाही का?'

'मला काही समजत नाही. मी वेडी आहे. तुमचे म्हणणे गोड वाटते, खरे वाटते; परंतु खात्री होत नाही.'

'जुन्या कल्पना आपल्या मानगुटीस बसलेल्या असतात. खरेच, इतके दिवस आपण भेटत आहोत; परंतु तुझे नाव मला माहीत नाही. काय तुझे नाव?'

'काय करायचे नावाशी?'

'नामरूप शेवटी मिथ्या आहे; परंतु व्यवहारासाठी त्याची जरूरी आहे. सांग, तुझे नाव सांग.'

'आधी तुमचे सांगा.'

'हट्टी आहेस तू.'

'स्वभावच आहे तो आमचा. सांगा ना नाव.'

'माझे नाव माधव.'

'सुंदर नाव.'

'तुझे सांग.'

'मधुरी.'

'खरोखर तू मधुर आहेस. त्रिभुवनातील सारी गोडी तुझ्यात ओतली गेली आहे. मधुरी. मधुर, गोड नाव.'

'जाते आता मी.'

'रोज जाते जाते म्हणतेस.'

'मग काय करू? लग्न लावा म्हणजे असे म्हणावे लागणार नाही.'

'मधुरी!'

'काय?'

'आज रात्री येशील? मग घरी परत जा. हळूच दार उघडून ये, दार उघडे राहील. येशील?'

'भाऊ कामावरून दमून येतो. तो एकदा पडला म्हणजे मेल्यासारखा पडतो; परंतु आई म्हातारी व दमेकरीण. तिला सारखा खोकला येतो. तिला नीज लागत नाही. जरा दार वाजले तरी तिला जाग येते. कसे यायचे?'

'तुझ्या आईसाठी मी औषध देईन.'

'त्याने खोकला थांबेल? झोप लागेल?'

'अगदी गाढ झोप.'

'द्या तर ते औषध.'

'उद्या सायंकाळी देईन.'

'जाते हं मी. उद्या रात्री हं.'

मधुरी निघून गेली. सैतान विकट हास्य करीत पुढे आला.

'असा चावटपणा करशील तर बघ. हसायला काय झाले? प्रेम का उपहासाची वस्तू?' माधवाने रागाने विचारले.

'प्रेम म्हणजे विलास, प्रेम म्हणजे क्षणिक भोग.' सैतान म्हणाला.

❋ ❋ ❋

नदी शेवटी सागराला मिळेल :

प्रकरण सातवे

दुःखी मधुरी

'आईला देऊ हे औषध?' मधुरीने विचारले. 'दे. पेलाभर पाण्यात ह्या बाटलीतील चमचा दोन चमचे औषध घाल. गाढ झोप लागेल. खोकला उसळणार नाही. तू येशील ना रात्री?'

'हो.'

मधुरी औषधाची बाटली घेऊन गेली.

'आज रात्री गंमत आहे एकूण!' सैतान म्हणाला.

'चूप. खबरदार असे काही बोलशील तर!' माधव चिडून बोलला.

* * * *

रात्र झाली. मधुरीचा भाऊ घोरत होता. तिची आई खोकत होती.

'आई, तुझ्यासाठी आज औषध आणले आहे, विसरले मी सांगायला. विसरले मी द्यायला. घेतेस का?'

'कोणी दिले बाळ औषध?'

'एका उदार माणसाने. त्या औषधाने दमा जातो, खोकला थांबतो. गाढ झोप लागते.'

'आता कायमचीच झोप लागू दे; परंतु तुझे एकदा लग्न झाले असते म्हणजे बरे; परंतु नसेल माझ्या नशिबी तुमचा संसार पाहाण्याचे. आण औषध. घेऊ दे घोट. वाटेल बरे तर ठीक. जरा डोळा तरी लागेल.'

मधुरीने फुलपात्र घेतले. त्यात तिने दोन चमचे औषध घातले. मग त्यात पाणी घालून चमच्याने ढवळून तिने आईच्या हाती दिले. आई औषध प्यायली.

'पड आता. झोप लागेल.' मधुरी म्हणाली.

'तूही पड. दिवसभर तुला काम करावे लागते. धुणी धुवावी लागतात. दळण दळावे लागते. नीज हो मधू, ये.' आई प्रेमाने म्हणाली.

आईला झोप केव्हा लागते ह्याची वाट पाहात मधुरी अंथरुणावर पडली. थोड्या वेळाने आई खरोखरच घोरू लागली. भाऊही घोरत होता. मधुरी हळूच उठली. तिने दाराची कडी अलगद् काढली. ती बाहेर पडली. आपल्या प्रियकराला भेटायला गेली.

* * * *

अद्याप कोंबडा आरवला नव्हता. कोण येत आहे ते काळोखातून? मधुरी. ती मधुरी आहे. ती हळूच घरात शिरली. तिने कडी लावली. डोक्यावरून पांघरूण घेऊन ती निजली, परंतु तिला झोप आली का!

भोंगा झाला. भाऊ उठला. आई घोरत होती. आईला आज झोप लागली आहे हे पाहून भावाला बरे वाटले. त्याने प्रातर्विधी केले. स्नान करून तो कामाला गेला. आता चांगलेच उजाडले. घरात उन्हे आली. मधुरीलाही झोप

लागली होती; परंतु ती जागी झाली. ती उठली. आई अद्याप अंथरुणातच होती; परंतु आता घोरणे बंद होते. मधुरीने तोंडबिंड धुतले. ती आईजवळ गेली. आईचा हात तिने हातात घेतला. तो तिला थंडगार लागला. मधुरी घाबरली. आई, आई, तिने हाका मारल्या. आईला शुद्ध ना बुद्ध. सारी हालचाल थांबली होती. आई का मेली ? तो विचार मधुरीच्या मनात आला. ती दचकली. तिने किंकाळी फोडली. शेजारचे लोक आले.

'मेली म्हातारी. मिटला खोकला.' ते म्हणाले.

'आता आम्हाला झोप येत जाईल. म्हातारीचा खोकला साऱ्या आळीला झोपू देत नसे. देवाला दया आली.' एक दुष्ट म्हणाला.

'मधुरीची आता मजा आहे.' कोणी तरी हसून बोलले.

* * * *

मधुरीच्या आईची सारी क्रिया झाली. भाऊ व बहीण दोघे राहिली. एके दिवशी मधुरीचा भाऊ कामावरून येत होता. इतर कामगारांजवळ त्याचा वाद चालला होता.

'अरे जा, माहीत आहे. घरोघर मातीच्याच चुली.'

'घरोघर असतील; परंतु माझे घर अपवाद आहे. माझी बहीण तशी नाही. ती धुतल्या तांदळासारखी आहे.'

'तू घरी नसतोस तिचे थेर पाहायला. तू कामावर असतोस व ती प्रियकराला मिठ्या मारीत असते. घरी आता आईचीही अडचण नाही.'

'तोंड सांभाळून बोल, माझ्या बहिणीची अब्रू – तिचे का धिंडवडे मांडले आहेस ?'

'तुझ्या बहिणीची मात्र अब्रू. इतर मायबहिणींवर टीका करतोस तेव्हा रे ? तेव्हा कसे तोंड चुरचुर चालते तुझे ?'

असे भांडत ते जात होते. इतक्यात सैतान व माधव तिकडून आले. बाहेर काळोख पडत होता. मधुरीचे घर जवळ होते. सैतान माधवला म्हणाला, 'हाच तिचा भाऊ. मार सोटा. काढ काटा, हाण.'

'मला नाही धैर्य.' माधव म्हणाला. 'भितुरडा.' असे म्हणून सैतानाने मधुरीच्या भावाच्या डोक्यात सोटा हाणला.

'अरे, हा बघ तुझ्या बहिणीचा जार.' बरोबरचा कामगार म्हणाला.

परंतु भाऊ खाली पडला होता. सैतान व माधव अंधारातून पसार झाले. भावाची किंकाळी मधुरीने घरातून ऐकली. ती दिवा घेऊन आली, तो भाऊ रस्त्यात पडलेला. डोक्यातून भळभळ रक्त वाहात होते. ती भावाचे डोके मांडीवर घेऊन बसली.

'येथे रस्त्यात कोठे बसतेस? त्याला घरी नेऊ.' शेजारी म्हणाले.

भावाला घरी नेण्यात आले. मधुरी वारा घालीत होती. डोक्याला तिने फडके बांधले. 'भाऊ, भाऊ,' ती हाका मारीत होती. तिला रडू आले. बराच वेळ झाला. भावाने डोळे उघडले. जवळ बहीण होती.

'तू दूर हो. माझ्या अंगाला हात लावू नकोस. तू पापी आहेस. दुष्ट आहेस. तू व्यभिचारिणी आहेस. वेश्या आहेस. हो दूर. मरताना तरी पापी माणसाचे दर्शन नको. तुझ्या माकडचेष्टांसाठी आईला विष देऊन मारलेस. तू तुझ्या भावाच्या डोक्यात आज सोटा मारवलास. तू डाकीण आहेस. हो दूर. नको लावू हात.' भाऊ त्वेषाने म्हणाला.

'भाऊ, नको रे असे बोलू. मी नाही हो अपराधी. मी का वेश्या? मी फक्त एकाला प्रेम दिले. बघ हे हृदय फाडून. बहिणीला वाटेल ते कसे रे बोलतोस? नाही आमचे अद्याप लग्न झाले; परंतु ते लावणार आहेत. त्यांचे प्रेम आहे माझ्यावर. माझे त्यांच्यावर. निर्मळ प्रेम म्हणजे का व्यभिचार? म्हणजे का वेश्याव्यवसाय? भाऊ, कसे रे बोलतोस असे? का अशी आग पाखडतोस? कोण आहे मला?'

'तू दूर हो सांगितले ना? माझ्याजवळ प्रेमाचे वर्णन करतेस, लाज नाही वाटत? लग्न म्हणे लागेल. लागल्यावर मारायच्या होत्यास मिठ्या; परंतु आधीच? पापिणी, चांडाळणी, दूर हो. हात नको लावू मला. धर्मबुडवी. कुळाला काळिमा लावलास. घराची अब्रू दवडलीस. मला गिरणीत मान वर करू देत नाहीत; परंतु तुझी बाजू घेऊन मी भांडत असे. माझी बहीण निर्मळ म्हणत असे; परंतु तू तर नरकात बुड्या मारीत आहेस. नाच आता पोटभर त्या नरकात. आईची अडगळ गेली. भावाची अडचणही दूर झाली. दाही दिशा तुला मोकळ्या. दूर हो. हो दूर.'

'भाऊ, असेन मी पापी. असेन मी कुलटा. पाप्यावर प्रेम करील तोच खरा. चांगल्यावर सारेच प्रेम करतील. खरे प्रेम ते जे पाप्यावरही दया करील.

भाऊ, सारे जग दूर लोटील; परंतु तू नाही लोटता कामा. तू माझे अपराध पोटात घातले पाहिजेस. तुझे प्रेम असे मोठे नाही? ते प्रेम का संकुचित, क्षुद्र आहे? बहिणीची सारी पापे विसरून जाण्याइतके तुझे प्रेम सहनशील नाही? भाऊ, ते मोठे प्रेम मला दे. मला कोणी नाही.'

'तुझा प्रियकर आहे. काय करायचा भाऊ, काय करायची आई? मी आता थोडाच वाचणार आहे? शक्ती संपत आली. झापड आली डोळ्यांवर. एकच तुझ्याजवळ मागणे. मरताना मला हात नको लावू. तुझा स्पर्श नको. कुळाला काडी लावणारी तू. हो माझ्या डोळ्यांआड, हो दूर.'

मधुरी दूर झाली. ती बाजूला रडत बसली; परंतु तिला आता रडूही येईना. ती केवळ शून्य दृष्टीने बघत होती. शेवटी भावाने प्राण सोडले. मधुरी जगात एकटी राहिली.

काही दिवस मधुरी घरातून बाहेर पडली नाही. विहिरीवरून पाणी आणण्यासाठी हळूच एकटी जाई. जगाचे दर्शन नको असे तिला वाटे. ती रडत बसे. एके दिवशी ती विहिरीवर गेली तो तेथे बायका बोलत होत्या.

'ऐकलंत का? ती चिमणी म्हणे पळून गेली.'

'खरंच का?'

'हो. साऱ्या गावात बभ्रा झाला आहे.'

'का ग मधुरी, तुला आहे ना ती चिमणी माहीत?'

'हो. आहे. ती का गेली?'

'हो. आईबाप घरात आहेत. त्यांच्या नावाला काळिमा, अलिकडच्या मुली फारच हो अगोचर वागू लागल्या एकूण.'

'जे जे ऐकावे ते ते थोडेच.'

त्या बायका गेल्या. मधुरी घागर घेऊन तेथेच उभी होती. घागर भरलेली होती. डोळ्यांच्या घागरीही भरून आल्या. चिमणीवर होणाऱ्या टीकेत तिनेही भाग घेतला; परंतु तिला काय अधिकार? ती चिमणीसारखीच नव्हती का? ती चिमणी तर ही मैना. काय होता फरक? मधुरीचे मन तिला खात होते. शेवटी घागर घेऊन ती घरी आली. दारे लावून ती रडत बसली.

मधुरीची आई गेली, भाऊ गेला; परंतु प्रियकर होता: परंतु तो बरेच दिवसांत डोकावला नाही. तोही का सोडून गेला? त्याने का फसविले? प्रेम म्हणजे

क्षणभर शरीराची करमणूक असे का त्याला वाटले? नाही, असे तो करणार नाही. येईल, तो येईल. कसा दिसे, कसा हसे, त्याचे कसे चालणे, कसे बोलणे, माझा राजा, येईल माझ्या प्राणांचा प्राण.

अशा आशेने मधुरी जगत होती. ती चरखा चालवी. तोंडाने गाणे म्हणे. प्रियकराच्या वर्णनाचे गाणे. प्रियकराच्या प्रेमाचे गाणे. चरखा गूं गूं करी. तिच्या गाण्याला साथ देई. 'येईल. गूं गूं. येईल. प्रियकर येईल. गूं गूं.' असे जणू तो चरखाही बोले.

दिवसामागून दिवस चालले. मधुरी वाट पाहात होती. दिवसा ती दारे लावी. रात्र झाली, मध्यरात्र झाली की, उघडी टाकी. तो दिवसा यायला लाजत असेल. रात्री येईल. दारे उघडी असू देत; परंतु तो आला नाही. कोठे गेला तो? तो का फसवील? मला सोडून जाईल? नाही. तो असे करणार नाही. तो माझ्याजवळ लग्न लावील. माझी अब्रू सांभाळील. मला प्रेम देईल. येईल. तो खात्रीने येईल. दु:खीकष्टी मधुरी. किती फिकट दिसते, परंतु आशेने आहे.

❋ ❋ ❋

नदी शेवटी सागराला मिळेल :

प्रकरण आठवे

ती काळरात्र

सैतान व माधव हवेतून दौडत येत होते. त्यांनी आपली गती जरा मंदावली. 'ठक ठक' आवाज कानावर आला. कोठून येत होता तो आवाज? ठक ठक. कोण काय ठोकीत होते? कोण काय दुरुस्त करीत होते? इतक्यात माधवाला दोनचार माणसे दिसली. ती माणसे काही तरी उभारीत होती.

‘काय रे, काय चालले आहे तेथे?’ माधवाने विचारले.

‘तुला काय करायचे आहे?’ सैतान म्हणाला.

‘ठकठक आवाज येतो आहे. कशाची तयारी? काय उभारताहेत?’

‘अरे, एका अभागी जिवाला उद्या सकाळी येथे फासावर द्यायचे आहे. त्यासाठी ही तयारी. त्यासाठी तो वधस्तंभ.’

‘कोण आहे असा अभागी जीव?’

‘तुला काय करायचे आहे?’

‘सांग त्याचे नाव. काय त्याने केले?’

‘नाव सांगितले तर तुला वाईट वाटेल.’

‘का बरे? माझ्या ओळखीचा आहे तो जीव?’

‘नुसत्या ओळखीचा नाही, तर प्रेमाचा.’

‘प्रेमाचा? कोणावर केले मी प्रेम? जगात अशी कोणती वस्तू आहे, कोणती व्यक्ती आहे की, जेथे माझे आतडे गुंतले आहे? हा माधव अनासक्त आहे.’

‘वाहवा रे अनासक्ती!’

‘सांगतोस की नाही नाव?’

‘सांगू?’

‘सांग.’

‘अरे, तिला फाशीची शिक्षा झाली आहे.’

‘तिला म्हणजे कोणाला?’

‘तुम्ही माणसे फार विसराळू, अरे, ती.’

‘ती म्हणजे कोण?’

‘जिच्याशी तू माकडचेष्टा केल्यास, प्रेम प्रेम करून जिला बिलगलास मिठ्या मारल्यास...’

‘कोण? मधुरी?’

‘हो.’

‘का बरे?’

‘तिच्यावर तीन आरोप आहेत.’

‘कोणते बा?’

'आईला विष घालून मारल्याचा; प्रियकराकडून भावाला मारविल्याचा आणि स्वतःचे मूल गुप्तपणे नदीत सोडून दिल्याचा.'

'अरेरे! काही करता नाही येणार?'

'उपाय नाही.'

'मधुरीला वाचवलेच पाहिजे.'

'ती तुरुंगात आहे. दारे बंद आहेत. सर्वत्र पहारे आहेत.'

'मला सबबी सांगू नकोस. मधुरी वाचलीच पाहिजे. मृत्यूच्या दाढेतून तिला ओढून काढले पाहिजे. उपाय सांग, मार्ग दाखव.'

'तुझी इच्छा पूर्ण करण्याचे मी वचन दिले आहे. जा. त्या तुरुंगात जा. सारी कुलपे गळून पडतील. पहारेकरी घोरत पडतील. तू आत जा. तिला आण सोडवून. पहाटेचा कोंबडा आरवण्यापूर्वी बाहेर या. कोंबडा आरवेपर्यंत माझी सत्ता. मग नाही. कोंबडा आरवल्यावरही जर आत राहिलास तर तूही पकडला जाशील. ध्यानात धर. जा. लौकरच रात्र पडेल.'

बाहेर रात्र झाली. माधव तुरुंगाच्या त्या भीषण दरवाजाजवळ आला. दरवाजा आपोआप उघडला. पहारेकरी झोपी गेले. माधव आत शिरला. मधुरीचा शोध करीत निघाला. फाशी जाणारे कैदी कोठे ठेवतात? तो पाट्या वाचीत निघाला. तो 'फाशी – कोठा' अशी पाटी दिसली. तो आत आला तो त्याला मधुरी दिसली.

दु:खी, कष्टी, निराश मधुरी. तिचे ते मधुर हास्य कोठे आहे? आज तोंडावर प्रेतकळा आहे. ती पेंढ्यावर पडली होती. मध्येच उठे, मध्येच निजे. तिचे केस पाठीवर मोकळे सुटले होते. तेथे एक दिवा मिणमिण करीत होता. पाण्याचे मडके होते.

माधवाला ते दृश्य बघवेना; परंतु तो जवळ गेला. दार मोकळे झाले. 'मधुरी, चल. तुला न्यायला मी आलो आहे. चल ऊठ मधुरी!' असे तो भराभर बोलू लागला. मधुरीने त्याच्याकडे दीनवाण्या दृष्टीने पाहिले. ती भ्रमात होती. जणू ध्यानात होती.

'आता न्यायला आलेत! आता रात्री देणार फाशी! सकाळी ना फाशी देणार आहात? मग लौकरसे आलेत? आणखी चार घटका जगू दे. आता नका रे नेऊ मांगांनो. दया करा. मरणार, उद्या मी मरणार, इतक्या तरुणपणी

मरणार. हे तारुण्य मातीत जाणार. हे सौंदर्य फुकट जाणार. ह्या सौंदर्याने तर सारा घात केला. हे सौंदर्य नसते तर कोणी माझ्याकडे ढुंकूनही पाहिले नसते. मग ह्या गोष्टी का झाल्या असत्या? कशाला मिळाले हे सौंदर्य. फाशी देणारे सौंदर्य. पाप. मला वाटत होते की, हे पाप आहे. तरी मी ते केले. किती सुंदर रूप धारण करून पाप समोर उभे राहाते! हे पाप आहे असे माहीत असूनही आपण त्याच्या मोहात पडतो. मोहक सुंदर पाप. साप थंडगार वाटला तरी सापच तो. पाप सुंदर दिसले तरी मानेला शेवटी फास लावते. परंतु सकाळी लावा रे फास. आता रात्री देणार? अशा थंडीत? नका रे. जा माघारे. सकाळी या, सूर्याचे किरण पडतील. थोडी ऊब मिळेल. मरताना ऊब.'

मधुरी असे बडबडत होती, माधव अधीर होता.

'अग मधुरी, मला ओळखले नाहीस का? मी माधव. तुझा मी. मी मांग नव्हे. तुझा प्रियकर माधव तो मी. चल. लौकर ऊठ. तुला न्यायला मी आलो आहे. धर माझा हात.'

'तुम्ही मांग नाही?'

'नाही नाही.'

'मग कोण?'

'मी तुझा प्रियकर.'

'प्रियकर?'

'हो. हो.'

'पाहू दे तुमचा हात?'

तिने त्याचा हात आपल्या हातात घेतला. तिने क्षणभर डोळे मिटले.

'छे:, प्रियकराचा हात असा नसतो. हा हात थंडगार आहे. ह्यात ऊब नाही. काही नाही. गार गार हात, मेलेला हात, का मारणारा हात! बघू? होय. हे पाहा रक्त तुमच्या हातावर आहे. माझ्या आईच्या प्राणांचे, भावाच्या प्राणांचे आणि त्या चिमुकल्या प्राणांचे, सर्वांचे रक्त तुमच्या हातावर. भयाण भेसूर हात. दुष्ट दुष्ट हात. हा का प्रियकराचा हात? नाही. नाही.'

'मधुरी!'

'काय?'

'तू अशी भ्रमिष्टासारखी काय करतेस? वेळ नाही; ऊठ. माझ्याबरोबर चल. मी माधव. तू ओळखीत नाहीस? ज्याची वाट बघत असतेस तो मी.'

'माधव?'

'होय. ऊठ, मधुरी ऊठ. असे काय करतेस?'

'हं, ओळखले. काल आलेत वाटतं? सर्वनाश झाल्यावर दर्शन दिलेत.'

'अजून सर्वनाश झाला नाही. मी आलो आहे वाचवायला. ऊठ, नीघ.'

'बोलण्याची आता इच्छा नाही. सारा खेळ खलास. आता कशात राम नाही; परंतु आलेत, एका अर्थी बरे झाले. मी आता सांगते ते नीट ऐका, त्याप्रमाणे करा. नाही म्हणू नका. हे बघा, उद्या मला फाशी देतील. मी मरेन. माझे प्रेत तुम्ही मागा आणि मला अग्नी द्या. कोठे बरे द्याल? आईला दिलेला आहे तिथेच द्या. आईच्या अगदी जवळ नको. कारण मी पापी आहे; परंतु आईचा आधार असू दे. भाऊलाही तिथेच दिलेला आहे. आईच्या कडेला मला अग्नी द्या. आणखी एक सांगते. गावाबाहेर ती नदी आहे ना? तिच्या तीरातीराने बघत जा. कोठे तरी लव्हाळ्यात सापडेल. माझे बाळ सापडेल. जन्मताच ते मी सोडून दिले. नदीच्या स्वाधीन केले. तरी सापडेल. सापडेल त्याचा सांगाडा. त्याला आणा आणि माझ्या स्तनांवर त्याला ठेवा. त्याला एकदासुद्धा नाही हो पाजले. स्तन भरून येत; परंतु बाळ कोठे होता? आणा हो त्याला शोधून आणि माझ्या जवळ ठेवून, माझ्या स्तनाशी त्याला ठेवून, दोघांनाही एकदमच अग्नी द्या. हे काय, रडायला लागलेत वाटते? कर्म करताना हसावे, मग रडावे; परंतु डोळे पुसा, ऐका नीट. कर्तव्य कठोर असते. ते केलेच पाहिजे. कराल ना?'

'मधुरी, असे का तू म्हणतेस? तू मरणार नाहीस. तू वाचशील. आपण दोघे एकत्र राहू. सुखात नांदू. चल ऊठ. धर हात. वेळ नाही. नीघ.'

'नका अशी ओढू. मला मरू दे. कशाला आता जगायचे? आणि समजा तुमच्याबरोबर आले तर पुन्हा पकडतील. पुन्हा तीच शोभा. खरे ना?'

'परंतु आपण लांब लांब जाऊ. दुसऱ्या देशात जाऊ. तेथे कोण येईल धरायला, कोण येईल पकडायला? ऊठ.'

'दुसऱ्या देशात ह्या देशातील पोलीस येणार नाहीत. त्यांचा ससेमिरा चुकेल. पण...'

'पण काय? ऊठ.'

'माझ्या हृदयातील सदसद्विवेकबुद्धीचा पोलीस कसा दूर होणार? कोठे पाताळात गेल्ये तरी हे मनातील विंचू दंश करीत राहाणारच. नको. आता जाणे नको. आता मरणेच श्रेयस्कर. पश्चाताप झाला आहे. मरणाने मी मुक्त होईन! प्रभू मला जवळ घेईल, मी तुमची तेथे वाट बघत बसेन. माझ्या पश्चात्तापाने तुम्हीही पवित्र होऊन याल. तेथे भेटू.'

'मधुरी, ऊठ.' तो तिची बकोटी धरून म्हणाला.

'नको, खरेच नको.' ती म्हणाली.

बाहेरून सैतान हाका मारू लागला. 'लौकर या बाहेर. वेळ संपत आली. कोंबडा आरवेल. आटपा झटपट.'

'चल, मधुरी ऊठ. वेळ नाही. ऊठ.'

'नको. खरेच नको.'

'लौकर या. वेळ भरत आली. चला झटपट नाही तर अडकाल.'

'मधुरी!'

'जा तुम्ही. मी वर वाट बघेन.'

'चलो. वेळ झाली. चलो.'

'मधुरी!'

'स्वर्गात आता मधुरी भेटेल. तेथे सारे गोड होईल.'

'चलो. कोंबडा आरवणार. एक क्षण. चलो.'

'नाही येत तर नाही. मर जा.' असे म्हणून माधव झटपट बाहेर निघून गेला. पहारेकरी जागे झाले. चाराचे ठोके पडले. 'आलबेल बराबर है.' अशा गर्जना झाल्या.

'काय माधव?'

'चल, कोठे तरी लांब ने.'

सैतान हसला. माधव काही बोलला नाही.

❋ ❋ ❋

नदी शेवटी सागराला मिळेल :

प्रकरण नववे

राजाच्या दरबारात

सैतानाने माधवाला एका दूरच्या देशात नेले. त्या देशाच्या राजधानीतून ते हिंडत होते. त्यांच्या मूर्ती सर्वांच्या डोळ्यांत भरतील अशा होत्या. जो तो त्या दुकलीकडे बघे. जशी भीमार्जुनांची जोडी; परंतु सरकारी अधिकाऱ्यांना त्यांचा संशय आला. पोलिसांनी त्यांना पकडून नेले. राजासमोर त्या दोघांना उभे करण्यात आले.

'आपण कुठले?' राजाने प्रश्न केला.

'अमक्या ठिकाणाचे असे आम्ही नाही.' माधवाने उत्तर दिले.

'तुम्ही काय करता?'

'सारे काही करतो.'

'अशक्य गोष्टी शक्य कराल?'

'हो.'

थोडा वेळ विचार करून राजा म्हणाला, 'सध्या आम्हाला फार अडचण आहे. देशातील चांदी, सोने सारे देशांतरी गेले. तिजोरी रिकामी आहे. काय करायचे अशा वेळी? सांगा उपाय.'

'सोपा उपाय.' सैतान हसून म्हणाला.

'सांगा.' राजा म्हणाला.

'कागदी नाणे सुरू करावे. कागदाचे तुकडे घ्यावे. त्यांच्यावर शिक्के मारावेत. ह्या तुकड्याची किंमत पाच रुपये, ह्या तुकड्याची पाचशे, असे करावे.' सैतानाने सांगितले.

'खरेच. आमच्या डोक्यात आले नाही. फुकट आहेत आमचे प्रधान. तुम्ही आम्हाला नेहमी सल्ला देत जा. तुम्हाला बंगला राहायला देतो. नोकर चाकर सेवेला देतो. जाऊ नका आम्हाला सोडून.' राजा म्हणाला.

सैतान व माधव मोठ्या बंगल्यात राहू लागले. त्यांचा थाटमाट काय विचारता ? सारे त्यांना भीत. सारे त्यांना सलाम करीत. ते दोघे रस्त्यातून ऐटीने फिरत जात.

एके दिवशी माधव राजाजवळ बसला होता. राजा म्हणाला, 'माझ्या मनात एक विचित्र इच्छा उत्पन्न झाली आहे. ती तुम्ही पुरी कराल ?'

'हो !' माधव म्हणाला.

'इच्छा अशी आहे की, प्राचीन काळापासून तो आतापर्यंत जितक्या सुस्वरूप अशा स्त्रिया ह्या पृथ्वीवर झाल्या, त्यांचे दर्शन मला व्हावे. माझ्या डोळ्यांसमोरून त्या सर्व जाव्यात.'

'ठीक. तुमची इच्छा पूर्ण करीन.'

'किती दिवसांनी ?'

'चार दिवस थांबा.'

'तोपर्यंत मी प्रचंड मंडप घालायला लावतो. त्या समारंभात सारे येऊ देत. क्षणभर मौज.'

माधव गेला. त्याने सैतानाला ती गोष्ट सांगितली.

'कसे काय हे करणार ?' सैतानाने विचारले.

'ते मला माहीत की तुला ? मी राजाला कबूल केले आहे, तू सारे शक्य केले पाहिजेस.' माधव बेफिकीरपणे म्हणाला.

'वाटेल ते तू कबूल करावेस व माझ्यावर जबाबदारी टाकावीस. तुम्ही माणसे म्हणजे विचित्र प्राणी.'

'ते काही असो, कराराप्रमाणे वागा म्हणजे झाले. जास्त बोलण्याची जरूर नाही.'

'तुला थोडे धाडस केले पाहिजे.'

'करीन.'

'उद्या मध्यरात्री येथून चार कोसांवर असलेल्या जंगलात जा. तेथे पिशाच्चांची वस्ती आहे. ती एकदम तुझ्या अंगावर धावतील; परंतु घाबरू नकोस. 'सैतानाची

शपथ' असे म्हण. म्हणजे ती गोगलगायीप्रमाणे होतील. ती हात जोडून उभी राहातील. त्यांना राजाची इच्छा सांग, इच्छा पुरी करण्याचे साधन द्या, असे म्हण. जे देतील ते घेऊन ये.'

दुसऱ्या दिवशी मध्यरात्री माधव उठला. बाहेर कोल्हे ओरडत होते. अंधार होता. थंडी मी म्हणत होती; परंतु निर्भय माधव जात होता. त्या जंगलाजवळ तो आला. एकदम किंचाळ्या त्याच्या कानी आल्या. तो चपापला; परंतु पुन्हा पुढे चालला. पिशाच्चे त्याच्या अंगावर धावली. 'सैतानाची शपथ' असे तो म्हणाला. पिशाच्चे शांत झाली.

'राजाला प्राचीन काळापासूनच्या सर्व सुंदर स्त्रिया बघण्याची इच्छा आहे. ती इच्छा पुरी करण्याचे मी कबूल केले आहे. ती इच्छा पुरी करण्याचे साधन द्या.' माधवाने सांगितले.

'ही घ्या जादूची कांडी. 'चल चल चल चल; चल चल चल चल; चल चल चल चल.' असे कांडी फिरवीत म्हणा. प्राचीन काळापासूनच्या सर्व सुंदर

स्त्रिया एकामागून एक पडद्यावर दिसतील व नाहीशा होतील; परंतु एक धोक्याची सूचना लक्षात ठेवा.'

'कोणती?'

'त्या स्त्रियांची चित्रे पडद्यावर पाहाताना तुम्हाला मोह नाही पडता कामा. नाही तर एखाद्या सुंदर स्त्रीचे लावण्य बघाल व तुम्ही लाळ घोटू लागाल. 'किती सुंदर, खरेच. किती सुंदर.' वगैरे शब्द तोंडातून बाहेर पडता कामा नयेत. केवळ अलिप्त व अनासक्त रीतीने सारे काम करा.'

'हो समजले. जातो मी.'

'सैतानास प्रणाम सांगा.'

'बरे.'

माधव आला. त्याने राजाला तयार असल्याचे कळविले. दिवस ठरला. त्या दिवशी रात्री हा प्रयोग व्हावयाचा होता. सारा मंडप भरला. उच्चासनावर राजा बसला होता. सरदार, दरकदार, इनामदार, जहागीरदार बसले होते. सामान्य जनताही बसली होती. एकीकडे स्त्रिया होत्या. सर्वांचे डोळे अधीर झाले. समोर रुपेरी पडदा होता. माधव बाजूला येऊन उभा राहिला. टाळ्यांचा कडकडाट झाला. सारे शांत झाले.

माधव कांडी फिरवू लागला. पडद्यावर लावण्यमयी मूर्ती दिसू लागल्या. प्रत्येकीचे नावही लिहिले जाई. सीता, सावित्री, द्रौपदी, दमयंती, रुक्मिणी, मंदोदरी पडद्यावर आल्या व गेल्या, संयुक्ता व पद्मिनी चमकल्या. नूरजहान व मुमताजमहल दिसल्या. हेलेन दिसली. सर्व देशांतील सौंदर्य- रमणी येत होत्या व जात होत्या.

परंतु एक चित्र आले. अतिमोहक असे ते सौंदर्य होते. माधवाच्या हातातील कांडी थांबली. तो त्या चित्राकडे पाहू लागला. 'काय सुंदर! ओहो! किती खुबसुरत!' असे शब्द त्याच्या तोंडातून बाहेर पडले. तोच कडाड्कडाड् असा आवाज झाला. जणू शेकडो बाँबगोळेच पडले. राजा नि प्रजा, कोठे गेले सारे? कोठे गेला तो देखावा? कोठे गेली ती राजधानी? कोठे गेला तो माधव? कोठे आहे सैतान? त्यांचे का तुकडे झाले? त्यांच्या का ठिकऱ्या ठिकऱ्या झाल्या? भयंकर आवाज!

※ ※ ※

नदी शेवटी सागराला मिळेल :

प्रकरण दहावे

पुन्हा घरी

माधवाच्या घरी म्हातारा भय्या होता. तो आपल्या धन्याची रोज वाट बघत असे. तो दिवाणखाना झाडून ठेवी, अंगण झाडून ठेवी. रोजच्याप्रमाणे भय्या उठला व अंगण झाडायला गेला. तो अंगणात कोण निजले होते? तो.तर धनी. माधव तेथे पडला होता. त्याला झोप लागली होती. भय्याला वाईट वाटले. धनीसाहेब का रात्री आले? त्यांनी हाका मारल्या असतील? मला जाग नाही आली. अशी कशी झोप लागली मला. ते खाली जमिनीवर निजले. पांघरायला नाही, अंथरायला नाही. अरेरे. त्या भय्याला फार वाईट वाटले. त्याने धन्याला हलके हलके हाका मारल्या. माधवने डोळे उघडले.

'धनीसाहेब!'

'कोठे आहे मी?'

'आपल्या घरी. तुम्ही रात्री आलेत वाटते? मला हाका नाही मारल्यात? उठा. गारठला असाल. दिवाणखाना स्वच्छ झालेला आहे. पलंगावर स्वच्छ गादी आहे. उठा!'

भय्याने हात धरून मालकाला वर नेले. गादीवर निजविले. माधव झोपी गेला. जणू कित्येक वर्षे तो झोपला नव्हता. बऱ्याच वेळाने तो उठला. त्याने स्नान वगैरे केले. तो जेवला. नंतर पुन्हा झोपला. तिसरे प्रहरी तो उठला. गच्चीत आरामखुर्चीत तो पडला होता. समोर समुद्र उचंबळत होता. तो पाहू लागला. तो विचार करू लागला. आपल्या गावाला समुद्र आहे; परंतु दलदलीही आहेत. कोण बुजवणार ह्या दलदली? मी बुजवीन. माझी सारी संपत्ती त्यांत

खर्च करीन. आता नकोत पुस्तके, नकोत नाना विद्या. आजपर्यंत त्यांत पैसा खर्च केला. आता दलदली दूर करण्यात खर्चू. दलदली गेल्या तर डास मरतील. हिवताप हटेल. रोग जातील. दलदली आहेत तेथे बागा फुलतील. तेथे लोक फिरायला जातील. मुले बाळे खेळतील. गावात आरोग्य वाढेल, आनंद वाढेल, सौंदर्य वाढेल. सर्वांना सुखी करणे ह्यात किती सुख आहे! सर्वांच्या तोंडावर तेज, प्रसन्नता, आनंद, समाधान फुलवण्याची खटपट करणे, किती थोर आहे ते काम? इतक्या वर्षांत असा सुंदर विचार माझ्या मनात का बरे आला नाही?

अशा विचारांत माधव रंगला होता. इतक्यात दिवाणखान्याच्या दारावर कोणी टकटक केले.

'कोण आहे?'

'आम्ही तिघी बहिणी.'

'एकेक आत या.'

एक बहीण आत आली. तिचे तोंड दुःखी होते. डोळे भरलेले होते.

'काय आपले नाव?' माधवने प्रश्न केला.

'दुःखदेवता.' ती म्हणाली.

'का आलात?'

'एक प्रश्न विचारायचा आहे.'

'विचारा.'

'माझी सत्ता तुम्ही मान्य करता की नाही?'

'दुःखाची सत्ता? छट्, दुःखाची सत्ता मी कधीच मान्य केली नाही. दुःखे आली, गेली. आकाशात ढग येतात, जातात. आकाश पाठीमागे निळे निळे हसते. तसे माझे, दुःखांची मी टर करायचो. दुःखे माझ्यावर कोसळली तर खदखदा हसायचो.'

दुःखदेवता निघून गेली. दुसरी बहीण आली. ती खिन्न व उदास होती. सुस्कारे सोडीत येत होती. शून्य दृष्टीने बघत होती.

'आपले नाव काय?' माधवाने विचारले.

'निराशा.'

'काय काम?'

'एक विचारायचे आहे.'

'विचारा.'

'माझी सत्ता तुम्ही मान्य करता की नाही?'

'निराशेची सत्ता? छट्, बिलकूल नाही. एकदा जीवनात निराशा जरा डोकावली होती; परंतु दिली तिला खोल दरीत लोटून. निराशेच्या झिंज्या धरून तिला मी हाकलून दिले आहे. निराशा मला ठाऊक नाही.'

निराशा गेली. तिसरी बहीण आली. तिचे डोळे खोल गेले होते. नाकाचा गोंडा दिसत होता.

'काय आपले नाव?' माधवाने विचारले.

'चिंता.'

'काम काय!'

'एक विचारायचे आहे.'

'विचारा.'

'माझी सत्ता मान्य करता की नाही?'

'चिंतेची सत्ता? चिंता, काळजी, ह्यांनी कधी मी त्रासला गेलो होतो? मला नाही आठवत. मी जीवनात निश्चिंतपणे वावरत आलो. ना चिंता, ना हुरहूर. छट्, तुमचीही सत्ता मी कबूल करीत नाही.'

'काय? माझी सत्ता मान्य करीत नाहीस? अपमान करतोस माझा?' असे चिंतादेवीने रागाने म्हटले. तिने 'फू फू फू फू' करीत माधवाच्या डोळ्यांत फुंकर घातली. ती निघून गेली. परंतु माधव आंधळा झाला!

माधवची बाहेरची दृष्टी गेली; परंतु अंतर्दृष्टी कोण नेणार? ज्ञानचक्षू कोण नष्ट करणार? तो तसाच शांतपणे खुर्चीत होता. आता समोरचा समुद्र दिसत नव्हता. त्याची घो घो गर्जना कानी येत होती. ती स्वकर्तव्याचे त्याला स्मरण करून देत होती.

'कोणते बरे विचार माझ्या मनात मघा खेळत होते? हो, ही दलदल दूर करावी. आरोग्य निर्मावे. लोक सुखी करावे. त्यांच्या संसारात आनंद आणावा. गावातील रोग जातील. लहान मुलांची तोंडे फुलतील. त्यांचे गाल गुबगुबीत होतील. त्यांवर गुलाबी रंग चढेल. दलदली जाऊन बागा फुलतील. बागेत गुलाब व मानवी जीवनात गुलाब. बाहेर गुलाब फुलतील, घरात गुलाबी गालांची निरोगी मुले हसतील. आनंद, सर्वत्र आनंद पसरणे, केवढे थोर काम. हेच काम करू

दे. हे काम करीत मरू दे. किती उदार व सुंदर विचार मनात आला. किती पवित्र व धन्यतम हा क्षण. हे क्षणा. किती तू सुंदर. किती पुण्यपावन. जाऊ नकोस. तुला पकडू दे. तुला माझ्या जीवनात अमर करू दे. थांब.'

परंतु असे शब्द माधवाच्या तोंडून बाहेर पडताच तो मरून पडला. माधवाचा आत्मा निघून गेला. कोठे गेला? सैतानाकडे का परमेश्वराकडे?

※ ※ ※

नदी शेवटी सागराला मिळेल :

प्रकरण अकरावे

स्वर्गात

माधवचा आत्मा नेण्यासाठी देवाचे दूत आले व सैतानाचेही दूत आले. देवाचे दूत व सैतानाचे दूत ह्यांची लढाई सुरू झाली; परंतु इतक्यात सैतान तेथे आला.

'हा आत्मा माझा आहे. कराराप्रमाणे माझा आहे.' सैतान म्हणाला.

'करार नीट पाहा. हा क्षण सुंदर आहे, किती पवित्र आहे. हा क्षण माझ्या जीवनात अमर होवो असे त्याने म्हटले खरे; परंतु ज्या विचारांत मग्न असता हे शब्द उच्चारले गेले, ते विचार तुमचे आहेत का? तुमच्या पोतडीत तसले विचार आहेत का? आजपर्यंत तुम्ही ह्या आत्म्यावर नाना प्रयोग केलेत; परंतु 'हा क्षण अमर होवो. हे खरे सुख' असे शब्द त्याच्या तोंडून तुम्हाला काढता आले का? खरे सांगा. जो क्षण अमर होवो असे ह्या आत्म्याने म्हटले तो क्षण दैवी होता. तो क्षण देवाचा होता, सैतानाने दिलेला नव्हता. म्हणून हा आत्मा देवाचा आहे.' देवदूतांचा नायक म्हणाला.

'खरे आहे तुमचे म्हणणे. न्या त्याला.' सैतान म्हणाला.

सैतानाचे दूत निघून गेले. देवदूतांनी माधवाच्या आत्म्याला सुंदर शरीर दिले. सुंदर वस्त्रे दिली. वाजतगाजत त्याला नेले. एका लढाईतील जणू तो विजयी वीर होता. शेवटी देवाचा झेंडा त्याने उंच केला.

माधवचे स्वागत करायला मधुरी तेथे उभी होती. किती पवित्र, प्रसन्न व मधुर असे हास्य तिच्या तोंडावर होते! दोघे भेटली. दोघे प्रभूंच्या पाया पडली. प्रभूने दोघांना जवळ घेतले. त्याने त्यांच्या पाठीवरून, डोक्यावरून मंगल हात फिरविला.

देवाचा दरबार पुन्हा भरला. माधव व मधुरी तेथे बसली होती. देवदूत स्तुतिस्तोत्रे गाऊ लागले. इतक्यात सैतान तेथे आला. स्तुतिस्तोत्रे थांबली.

'सैताना, केलास प्रयोग?' परमेश्वराने प्रश्न केला.

'हो केला.'

'काय निष्पन्न झाले?'

'मनुष्याचा कितीही अध:पात झाला तरी शेवटी तो वर येतो हे सिद्ध झाले. मनुष्य शेवटी चांगला होतो. नदी नागमोडी गेली, वाकडीतिकडी गेली, काटयाकुटयांतून गेली तरी शेवटी ती सागराला मिळेल. त्याप्रमाणे मनुष्याने कितीही पाप केले तरी तो शेवटी सत्याकडे, मांगल्याकडे, कल्याणाकडे वळेल. मी हरलो. प्रभू, तू जिंकलेस.'

पुन्हा स्तुतिस्तोत्रे झाली. मंगल वाद्ये वाजू लागली.

'परमेश्वराची सृष्टी धन्य आहे,' असे जयजयकार झाले!

❋ ❋ ❋

समाप्त

❋ ❋ ❋